

KAPPADOKİA BÖLGESİ OSMANLI DÖNEMİ KİLİSELERİ: ÖRNEKLER, SORUNLAR, ÖNERİLER

M. Sacit PEKAK

Alındı: 30.04.2009, **Son Metin:** 12.11.2009

Anahtar Sözcükler: Kappadokia; gayri müslim mimarlık; Osmanlı İmparatorluğu; kültürel miras; koruma-belgeleme.

“...Vapora bindik hepimiz bir de
Çok koyunlar ayırdık bizler sürüden
Karantina ettiler ölüm yüzünden
Sen yardım et Allah çeken kuluna.

Çeşme gibi akar gözyaşları
Tellerde kestiler sakal saçları
Denize attılar çok kardaşları
Durmasın ağlasın gözün yaşları...”

Şair Kosma A. Çekmezoğlu (Balta ve Millas, 1996, 262)

Günümüz Türkiye’si’nin irili ufaklı hemen her yerleşiminde görülebilen bir grup mimari eser, her gün önlerinden geçen, yanbaşlarında iş tutan, gezinen insanların bile dikkatini çekmeden varlıklarını sessizce sürdürmektedir. Günlük işindeki kişiler için bu yapılar ‘gavur hamamı’dır, ‘kisle’dir, ‘gavur yapısı’dır, ‘harabe’dir, ‘virane’dir. Çoğu büyük boyutludur, alımlıdır, dirençlidir, terkedilmiştir. Sanki yokturlar. Orta büyüklükteki yerleşimlerde belediyenin malzeme yığıldığı depo olarak kullanılırlar, daha küçük yerleşimlerde ahır, samanlık ve bazılarında, yeni cami yapılınca kadar ibadet mekanı olarak işlev görürler. Büyük yerleşimlerin bazılarında sinema, belki sergi salonu, spor salonu, pek azında şehir kütüphanesi, metropollerde, ‘sanat/kültür merkezi, sergi salonu’ olarak kullanılırlar.

İstanbul’dakilerin bazıları özgün işlevlerinde, ibadethane olarak kullanılmaktadır. İstanbul özeldir onlar için, bundan dolayı gerçek işlevlerinde kullanılabilirler; belki İstanbul’a İzmir, Mardin, Midyat, Diyarbakır gibi bazı şehirler de eklenebilir; bu kentlerin de özel nedenleri vardır. Bu mimari eserlere Batı dillerinde Post-Bizans kiliseler denir; yani Bizans sonrası inşa edilen kiliseler...

1990'ların ortalarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu döneminde yaşayan, Osmanlı vatandaşı sayılan gayrimüslim teba, Rum Ortodoks, Ermeni milleti olarak tanımlanan toplulukların inşa ettiği dini yapıların, yani kilise, manastır, vaftizhane veya *martirium* gibi yapıların saptanmasına yönelik çalışmalarım, öncelikle Batı Anadolu'nun Selçuk ve Foça gibi yerleşimlerini kapsamış, sonra daha sistematik bir şekilde Kappadokia'daki yerleşimlerde sürdürülmüş ve hala da sürdürülmektedir. Günümüzde de bir coğrafi bölge olarak tanımlanan Kappadokia bölgesi, Bizans İmparatorluğu döneminde idari bir yönetim bölgesine verilen addır (1). Sınırları yüzyıllar içinde bir çok kez değişmiş olmasına karşın, kabaca günümüzün Nevşehir, Niğde, Aksaray, Kayseri; kısmen Sivas, Kırşehir, Malatya illerini kapsayan coğrafya olarak tanımlanabilir. Bu şehirlerdeki tarihi eserler, Neolitik dönemden itibaren olmak üzere araştırılmış, özellikle Bizans, Selçuklu, Osmanlı dönemlerine ait eserlerin bir kısmı değerlendirilmiştir; ancak, Osmanlı dönemine ait Hıristiyan eserleri ihmal edilmiş gibi görünmektedir. Halbuki adı geçen illerde, şehir merkezlerinde, küçük yerleşimlerinde bir çoğu 19. yüzyılda inşa edilmiş Hıristiyan dini yapıları bulunmaktadır.

Bu yazıda, Kappadokia bölgesinde Osmanlı döneminde inşa edilen Hıristiyan dini yapılardan bazıları kısaca tanıtılacak, bugünkü durumları, kullanımları ve koruma/kullanımlarına yönelik gözlem ve önerilerimiz yer alacaktır.

TARİHÎ DÖNÜM NOKTALARI

İstanbul'un Osmanlılar tarafından ele geçirilişi, böylelikle bin yüz yıl gibi uzun bir süre varlığını sürdürmüş Bizans İmparatorluğu'nun tarihin siyasi, askeri, politik alanlarından silinmesi, ele alınan konunun başlangıç noktasını oluşturmaktadır. Osmanlı yönetiminde yaşamak zorunda kalan çoğu Ortodoks mezhebine bağlı Hıristiyanlar'ın yaşam biçimlerindeki değişiklikler, önemli bir inceleme alanıdır. Hıristiyan bir imparatorluğun Hıristiyan halkı, Müslüman bir imparatorluğun Hıristiyan tebası olduğunda dini yaşamdaki temel değişiklikler ne olmuştur? Bu alanda çok farklı görüşler öne sürülmektedir. Gerçek neden/ler ne olursa olsun, Fatih Sultan Mehmet İstanbul'un fethinden üç gün sonra, şehirde korkudan saklanmış büyük küçük herkesin en ufak bir rahatsızlığa uğramadan serbestçe dolaşmalarını, savaş korkusu ile şehirden kaçmış olanların evlerine dönmelerini ve herkesin, önceden olduğu gibi, kendi adetlerini korumalarını, kendi dinlerine uygun olarak yaşamalarını, kendi örflerine uygun olarak patrik seçmelerini isteyen bir ferman çıkarmıştır (2). Şehirde yaşayan Hıristiyanlara önemli serbestiler getiren bu fermanın aslı yanmıştır. Ancak anlaşıldığı gibi bu fermanla, Hıristiyanlara ibadet serbestisi veriliyor ve kendi dini liderlerini seçebilme hakkı yanısıra, onların can ve mal güvenlikleri sağlanıyordu. Kilisenin varlığı kabul ediliyor, patrikhanenin sorumluluğunda olmak üzere Hıristiyan cemaate evlenme, cenaze ve adetlerini özgürce yerine getirebilme hakları tanınıyordu (Ergin, 1937, 69, Ubcini, 1973, 36). Fatih'in, Hıristiyanlara tanıdığı bu geniş haklar, seçilen patrik için de geçerliydi. Fetih'ten sonra Edirne yakınlarına saklanan Georgios Skolarios, Fatih'in emri ile İstanbul'a getirilerek, II. Gennadios adıyla patriklik tahtına oturmuştu (Şahin, 1980, 27-54; Uzunçarşılı, 1983, c: 2, 6; Karaca, 1995, 26). En azından 15. yüzyılda patrik, Osmanlı veziri ile yaklaşık eşit statüye sahipti: Divanda kendisine yer veriliyor, Rum cemaatini ilgilendiren konularda Meclis'e başkanlık ediyor, hukuki ve cezai işlemlerde tam yetkili görülüyordu (Tekindağ,

1. Bölgenin adı günümüzde hem 'Kapadokya', hem 'Kappadokia' biçiminde yazılabilmektedir (Sözen, 1998).

2. İstanbul'un Osmanlılar'ın eline geçmesi ile ilgili olarak Bizanslı yazarlar Yeorgios Francis (1992, 105-6) ve Dukas'a (1956, 192-7) bakılabilir.

1967, 52-5). Fatih, sadece İstanbul'da yaşayan Ortodoks Rumlar'a değil aynı zamanda, uzun yüzyıllardır Galata'da yaşayan Avrupalı Katolikler'e de dini serbestlik tanımıştı. Burada yaşayan ve büyük çoğunluğunu Cenovalı (Genoa veya Ceneviz) tüccarların oluşturduğu Katolik halk için, fetihten kısa bir süre sonra Zağonos Paşa'nın imzasını taşıyan Fatih fermanı (Ahidname-i hümayun) çıkarılmıştır. Ahidname'nin I. Ahmed ve IV. Murad zamanındaki yenileştirilmiş ve bugün Başbakanlık Arşivi ile Cenova'da bulunan metinlerinin 14. ve 15. maddeleri konumuz açısından oldukça önemlidir:

"14. koruyam gayrı memleketlerim gibi ve kilisalar ellerinde ola ayınlerince okıyalar amma çan ve nakus çalmıyalar ve kilisaların alub mescid etmiyem bunlar dahi..."

15. yeni kilisa yapmıyalar ve Ceneviz bezirganları deryadan ve kurudan rencberlik idüp geleler ve gideler gümrüklerin adet üzre vireler anlar ki mesne ta'addi etmiye" (Şakiroğlu, 1983, 211-24) .

Fetihden hemen sonra, başkentte yaşayan Rum Ortodoks ve Katolik tebaaya dini açıdan, bazı kısıtlamalarla birlikte geniş bir özgürlük tanınmıştır. Galata ile ilgili fermanın da anlaşılacağı gibi, var olan kiliseler korunmuş, yeni kilise yapımı ve çan çalınması ise yasaklanmıştır. Başkent ve Galata'da yaşayan gayrimüslimler için fermanlar veren Fatih Sultan Mehmet'in, Anadolu'da yaşayanlar için herhangi bir ferman verip vermediği bilinmemektedir. Bugüne kadar yaptığımız araştırmalarda, Fatih veya daha sonraki padişahların Anadolu'da yaşayan gayrimüslim teba için benzer bir fermanları olup olmadığı bulunamamıştır. Ancak, Anadolu'da yaptığımız çalışmalarda 1453 tarihinden 18. yüzyıl sonlarına kadar dini yapı inşasına rastlanmamış olması, yeni kilise inşa etme yasağının Anadolu için de geçerli olduğunu düşündürmektedir.

Gerçekten de Anadolu'nun hemen her bölgesinde, 18. ve 19. yüzyılda inşa edilmiş çok sayıda kilise bulunmaktadır. Osmanlı imparatorluğunda yaşayan gayrimüslim teba bu yüzyıllarda, sanki yarışircasına kilise inşasına girişmişlerdir. Bu ise, Osmanlı'nın bu yüzyıllar içinde geçirdiği önemli değişimlerle açıklanabilecek bir konudur. Osmanlı İmparatorluğu yönetiminde yaşayan gayrimüslim tebanın 18. ve 19. yüzyıllardaki değişen statüleri ve bu değişimin nedenleri şu şekilde özetlenebilir: 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra gelişen siyasal ortam, Batılı devletlerin Osmanlı'ya müdahalesini gündeme getirmiştir. I. Abdülhamit (1774-1789) döneminde 1774'de yapılan Küçük Kaynarca Antlaşması sonrasında Ruslar, Osmanlı topraklarında yaşayan Ortodokslar'ın himayelerini üstleniyorlardı. Antlaşmanın üç maddesi bunu gösterir:

"14. Madde: "...Osmanlı topraklarında bulunan kiliselerden başka Galata tarafında Beyoğlu isimli mahallenin yolunda, umuma açık yol üzerinde Rusya Devleti'nin kilise inşa etmesi serbesttir. Bu kiliseler halka açık olup Rso-Grek olarak adlandırılacaktır. Bu kiliseler Rus elçisinin korumasında olup, hertürlü saldırı ve müdahaleden korunacaktır.

16. Madde (2. Bölüm): "...Eskisi gibi Hıristiyan dini serbest olup, icraasında hiçbir şekilde engel olunmayıp, kiliselerin yeniden yapılmasına ve eskilerinin tamirine engel olunmasın".

17.Madde (2. Bölüm): "Hıristiyan dindarlığına alçak bir saldırı ile baskı yapılmayıp, kiliselerin tamir ve yenilenmesine engel olunmasın. Zikredilen kiliselerine karşı görevlerini yapan şahıslara saldırı ve müdahalede bulunulmasın." (Erim, 1953,156) .

Bu maddeler Fatih döneminden beri yasak olan yeni kilise inşası hükmünü ortadan kaldırır niteliktedir. Yine Rusya ile 1779'da imzalanan Aynalı

Kavak Antlaşması ile, Osmanlı ülkesindeki Hıristiyanların yeni kiliseler yapabilmeleri ve eski kiliselerini onarabilmelerini sağlayan 7. Madde ekleniyordu. 18-19. yüzyıllarda Avrupa devletlerinin himayeci tutumları nedeniyle, gayrimüslim tebaya yeni başka haklar ve ayrıcalıklar da tanınmıştır. Osmanlı topraklarında bulunan yabancı ülke elçiliklerinde, gayrimüslimlerden tercüman tayinine başlanmış, hatta konsolos olarak görevlendirilmelerine izin verilmiştir. Tercümanlık yapan gayrimüslimlere beratla izin verildiği için bunlara *beratlı* denilmektedir. Beratlılar, Avrupa ile ticaret ilişkisine girerek (Avrupa Tüccarı) zenginleşiyorlar, bu sayede güçlenerek, ayrılıkçı etkinlikler gösteriyorlardı (Bağış 1983). Ayrıca ticaret sayesinde maddi açıdan da güçleniyorlar, yeni, büyük ve pahalıya malolacak kiliselerin inşası için yeterli paraya sahip olabiliyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nda, 18. yüzyıl sonlarında artan kargaşa ve ayaklanmalar ile 19. yüzyıl başındaki Yunan ayaklanması sırasında yaşanan toplumsal huzursuzluklar ve yangınlar ortaya çıkan tahribat, imar faaliyetlerinin artmasına neden olmuştur. Yunan isyanı sırasında, örneğin İstanbul'da çok sayıda Rum kilisesi tahrip olmuş, Rusya tahrip olan kiliselerin yeniden yapılmasını resmen talep etmiştir. Padişah II. Mahmut dönemi (1808-1839), Tanzimat Fermanı'na yönelik yoğun faaliyetlerin yapıldığı bir dönemdir. Bu dönemde imparatorluk temelden sarsıntıya uğramaktadır. Müslüman ve Hıristiyan teba neredeyse birbirine düşman hale gelmiştir Padişahın bu kötü gidişi durdurmaya yönelik istek ve edimleri ise geçersiz kalmıştır, II. Mahmut'un

"Ben tebamın müslümanını camide, hıristiyanını kilisede musevisini havrada fark ederim. Aralarında başka türlü bir fark yoktur. Cümlesi hakkında muhabbet ve adaletim kanidir ve hepsi hakiki evladımdır," (Tanör, 1985, 1137-50) sözleri dahi yetersiz kalmıştır. II. Mahmut döneminde Yeniçeri Ocağının kaldırılması, düzenli posta örgütünün kurulması gibi önemli yeniliklerin yanısıra Osmanlı topraklarında ilk kez "modern" anlamda nüfus sayımı yapılır. Trakya ve Anadolu'da aynı zamanda yapılan sayımda sadece erkek nüfus dikkate alınmıştır. Bu sayıma göre Rumeli'de 800.000 Hıristiyan'a karşılık 500.000 Müslüman; Anadolu'da 2.000.000 Müslüman'a karşılık 400.000 Hıristiyan belirlenmiştir (Karal, 1983, c: V, 156). 3 Kasım 1939'da Gülhane'de ilan edilen Tanzimat Fermanı, Müslüman ve Hıristiyan halkın kanun önünde eşitliği ilkesini getirmiştir. Ancak, yüzyıllardır İslam hukukuna göre yaşamış olan halkın bu yenilikleri anlayabilmesi için devlet adamlarının ek açıklamalar yapmasını gerekli kılmıştır. Sadrazam Rıza Paşa'nın aşağıdaki sözleri devletin gayrimüslim tebaya bakışındaki değişikliği dile getirmektedir (Karal, 1983, 171):

"Müslüman, Hıristiyan, Musevi hepimiz bir hükümdarın uyruğu, bir babanın çocuklarıdır. Padişah Efendimiz bütün uyruklarının ırz, namus, can ve malını güvence altına alan yasalarına, Osmanlı ülkesinin her tarafında eksiksiz uyulmasında kesin kararlı buldukları için, içinizden haksızlığa uğrayan ve zulüm gören kimseler varsa, hemen meydana çıksınlar; adaletin gereklerinin yerine getirilmesini istesinler. Müslüman ve Hıristiyan, zengin veya fakir askeri ve sivil memurlar veya din adamları, sözün kısası bütün Osmanlı uyrukları, adaleti herkes için eşit olarak kullanan padişahın iyi niyetlerinden tamamen emin olmalıdırlar."

Öte yandan başta İngilizler olmak üzere Protestan ülkeler, daha sonra Amerika, Almanya, Hollanda ve Fransa Osmanlı topraklarındaki gayrimüslim tebanın haklarını korumaya yönelik büyük çabalara girişmişlerdir (Küçük, 1985, 1013). Tanzimat Fermanı'ndan sonra, 18 Şubat 1856'da ilan edilen İslahat Fermanı, daha önce azınlıklara verilen

imtiyazları ve eşitlikleri genişleterek perçinlemiştir. Ferman, herkese eğitim kurumları açma hakkı tanıyordu. Hükümetin yürütülmesinden sorumlu olduğu Ferman, gayrimüslimlerin dini özgürlüklerini tam olarak tanıyor, kimsenin din ve mezhep değiştirmek için zorlanamayacağı gibi, Müslüman olmayanların dini, sosyal yapıların onarımlarında güçlük çıkartılmıyor, ancak yeni kilise inşasında Babalı'nın izni ile padişah fermanı gerekiyordu (Bozkurt, 1989, 56).

İzlenebileceği gibi, 1453'ten sonra, Osmanlı, topraklarında yaşayan gayrimüslim tebaya bazı kısıtlamaların yanısıra geniş dini, sosyal ve ekonomik haklar tanımıştır. İmparatorluk, Batı ülkeleri karşısında kendini güçlü hissettiği süre boyunca, koyduğu kuralları sıkı sıkı denetlemiş, örneğin yeni kilise inşasına izin vermemiş, eskilerinin belirli şartlarla tamir edilmesine göz yummuştur. Ancak 1789 Fransız devriminden sonra gelişen Milliyetçilik akımlarının yanısıra, Avrupa ülkelerinin teknik, bilim ve askeri alanlarda Osmanlı'ya üstünlük sağlaması, güçlenen devletlerin Osmanlı sınırlarında yaşayan gayrimüslim tebaya ilgi duyması, onları himaye etmesi, merkezi yönetimin azınlıklar üzerindeki etkisi azalmıştır. Ruslar'la 18. yüzyılda imzalanan Küçük Kaynarca ve Aynalı Kavak Antlaşmaları sonunda gayrimüslimler bazı yeni haklar kazanmış; Tanzimat ve İslahat Fermanları ile de bu haklar genişletilmiştir. Onsekizinci yüzyılda başlayan bu siyasi gelişmeler, Osmanlı topraklarında yaşayan Ortodoks Rum ve Ermeniler'in Anadolu'nun her bölgesinde, aynı zamanda İstanbul'da çok sayıda yeni kilise inşa etmeleri sonucunu doğurmuştur. İlginç olan konulardan biri, yeni inşa edilen veya kitabelerinin pek çoğunda yazıldığı gibi (...temelden itibaren onartıldı...) onarılan bu kiliselerin son derece de büyük boyutlara sahip olmasıdır. Gerçekten de orada yaşayan gayrimüslim vatandaşın gereksinmesinin çok ötesinde bina inşa etmek, zenginliğin yanısıra sosyo-psikolojik nedenlerle açıklanabilecek bir durumdur. 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması'ndan sonra Batı Trakya'daki Türkler ile İstanbul'daki Rumlar dışında mübadele gerçekleştirilmiş, böylece özellikle Anadolu'daki yeni inşa edilen kiliseler, bazıları tamamlanmadan terkedilmek zorunda kalmıştır.

Lozan Antlaşması'nun I. Bölümü'ndeki Siyasal Hükümler'in 42. Maddesi'nde

"...Türk Hükümeti, söz konusu azınlıklara ait kiliselere, havralara, mezarlıklara ve öteki din kurumlarına tam bir koruma sağlamayı yükümlenir. Bu azınlıkların Türkiye'deki vakıflarına, din ve hayır işleri kurumlarına her türlü kolaylıklar ve izinler sağlanacak ve Türk Hükümeti, yeniden din ve hayır kurumları kurulması için, bu nitelikteki öteki özel kurumlara sağlanmış gerekli kolaylıklardan hiç birini esirgemeyecektir," yaptırımını yer almaktadır. 42. Madde'de geçen "azınlıklara ait kiliselere, havralara, mezarlıklara ve öteki din kurumlarına tam bir koruma sağlamayı yükümlenir," (Düstur, 1931)

cümlesi önemlidir. Bu cümle, Antlaşma ile Yunanistan'a gitmek zorunda kalan Hıristiyan Osmanlı vatandaşlarının, gitmeden önce inşa ettikleri kilise ve manastır gibi dini nitelikteki yapıların korunmasını zorunlu kılmaktadır. Ancak, devlet olarak altında imzamız olan bu antlaşmanın gerekleri günümüze kadar yerine getirilip getirilmediğini saptamaya çalışmak bu yazının ana sorunlarından birini oluşturmaktadır.

DURUM SAPTAMASI

Yukarıda da belirtildiği gibi, konu çerçevesinde Kappadokia bölgesindeki dört ilde yapılan yüzey araştırmaları ve belgeleme çalışmaları sonrasında

3. Böyle bir seçim yapılmasındaki başlıca etkenler, a. Daha önce yayınlanmamış olmaları; b. Kappadokia bölgesinin dört ilindeki (Niğde, Nevşehir, Aksaray ve Kayseri) eserlere de yer vermek isteği; c. Örnek seçilen yapıların mimari özelliklerinin dönemin mimari anlayışını iyi yansıtır olması; olarak sayılabilir.

çok sayıda kilise tespit edilmiştir. Üzülerek belirtmek gerekir ki bu eserlerin çok büyük bir çoğunluğu ya kaderine terk edilmiş, doğa ve insan elinin tahribatına açıktır; ya da işlevi dışında, büyük bir bölümü gübre deposu, ahır hatta tuvalet olarak kullanılmaktadır. Camiye çevrilen pek azı kısmen de olsa korunmaktadır. İşin üzücü diğer bir yönü, bu eserlerin henüz tam ve doğru envanterinin çıkarılmamış olmasıdır. Ne Kültür ve Turizm Bakanlığı'nda ne de Patrikhaneler'in arşivlerinde bu eserlere ilişkin sağlıklı kayıtlarına ulaşılamamaktadır. 1996 yılından bu yana bölgede yaptığımız yüzey araştırmaları sonucunda, adeta yeniden 'keşfedilen' bu eserler belgelenmekte, yayınlanmaktadır.

Bu yazıda, Nevşehir, Niğde, Aksaray ve Kayseri gibi merkezlerdeki bazı yapılar, sanat tarihi- mimarlık tarihi, bugünkü durumları, kullanım/ koruma özellikleri; daha önce yayınlamadığımız bilgi ve görsel malzeme dikkate alınarak kısaca tanıtılacaktır. Böylesi bir ilk tanıtım metninde, saptanan tüm eserlerin çizimlerine, ayrıntılı resimlerine, kitabelerin özgün belgelerine yer vermek olanaklı değildir; bu nedenle görsel malzemeleri verilmiş olan yapıların bir seçki olarak değerlendirilmesi gerekmektedir (3).

AKSARAY

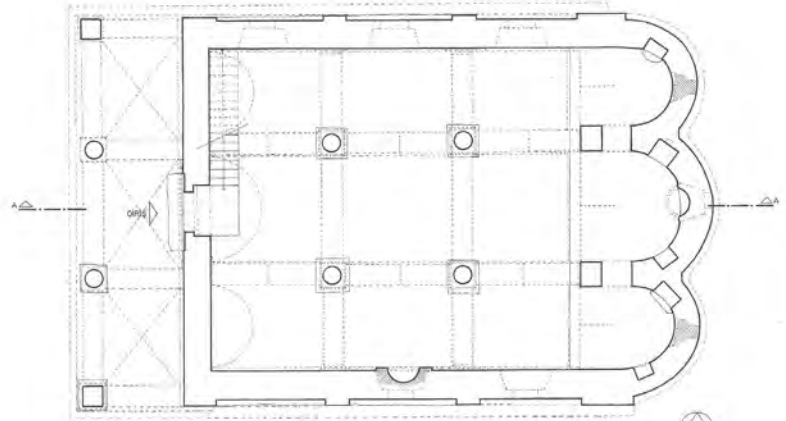
Günümüzde Aksaray şehir merkezinde Osmanlı döneminde inşa edilmiş bir kilise bulunmamaktadır. Buna karşılık Aksaray'a bağlı bazı yerleşimlerde Osmanlı döneminde inşa edilen kiliseler saptanmıştır. Helvadere, Sivrihisar ve Akyamaç bu yerleşimlerdir. Yine Aksaray'a bağlı Güzelyurt (Karbala/Gelveri), barındırdığı çok sayıda ve farklı inşa teknikleri ile yapılmış kilise ile sadece Aksaray değil ama tüm Kappadokia bölgesi için ayrı bir önem taşımaktadır (Pekak, 1993, 123-60; 1994, 177-216).

Helvadere kasabası, Hasandağı'nın (Argaios) kuzey eteklerindeki Aksaray'ın 24 km. güneydoğusunda yer almaktadır. Şehrin hemen yakınındaki Mokissos (Nora/Viraşehir) önemli bir Ortaçağ yerleşimidir ve araştırmacılar Helvadere'nin, Mokissos'un terkedilmesinden sonra kurulduğu görüşündedirler (Hild ve Restle 1981, 188; Restle, 1979). Hamilton (1842, 77) Helvadere'de elli Türk, on beş Rum evi olduğunu, Rumların kiliseleri olmadığı için çok üzüldüklerini belirtmektedir. Yerleşimde vaktiyle doksan hanelik Rum nüfus bulunduğunu, Hıristiyan din adamlarının açtığı okulda Türk çocuklarının da Yunanca öğrendiğini söyleyen Konyalı'nın da (1947, c: 2, 1950) belirttiği gibi Helvadere ve çevresinde ciddi ve uzun bir çalışma yapılması gerekmektedir. Helvadere'yi İhlara köyüne bağlayan kara yolunun doğusundaki bir tepenin üzerinde, Zafer Mahallesi'nde yer alan kilise günümüzde Yeni Cami adıyla ibadete açıktır (Pekak, 2001, 62-3). Çevresindeki harap yapılar olasılıkla Rott'un sözünü ettiği kilisenin okul binalarıdır. Yapının inşa tarihini, banisini ve kime ithaf edildiğini belirten bir kitabesi yoktur. Ancak, Konyalı (1974, c: 2, 1949), narteksin güneydeki sütun başlığında 1879 tarihli bir kitabe olduğunu belirtmiştir. Hild ve Restle (1981, 188), Lebides'i kaynak göstererek, kilisenin H. Nikolaos'a adandığını ve bir Bizans kiliseninin üzerine, eski malzemeler kullanılarak inşa edildiğini belirtirler.

Aksaray'ın 32 km. güneydoğusundaki Akyamaç köyü, Güzelyurt'a 3 km. uzaklıkta, ovaya hakim bir tepe üzerinde kurulmuştur. Araştırmacılar yerleşimin, Gregorios Nazianzos'un metinlerinde geçen *chorion* ile ses uyumunu dikkate alarak, burasının kadim Kanatolla olduğunu öne

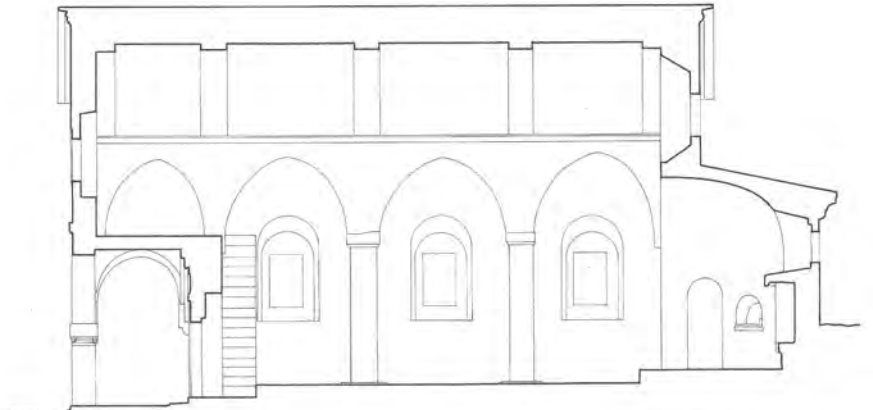

Resim 1. Aksaray, Halvadere kilise, kuzey cephe, genel görünüş.

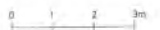
Çizim 1. Aksaray, Halvadere kilise plan.

AKSARAY - HALVADERE YENİ CAMİ KİLİSE

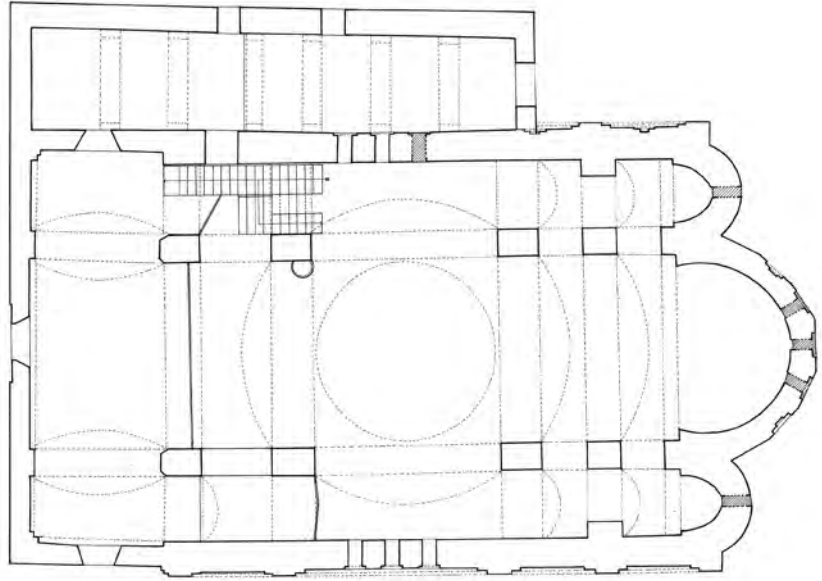
Çizim 2. Aksaray, Halvadere kilise, A-A kesiti.

A-A KESİTİ

Resim 2. Aksaray, Güzelyurt Kilise Cami, güneydoğu cephe ve örtü sistemi.

Çizim 3. Aksaray, Güzelyurt Kilise Cami, plan.

0 1 2 3 4 5m

sürmektedirler (Hild ve Restle, 1981, 198). Konyalı (1974, c:2, 1809), biri Kanuni Sultan Süleyman, diğeri Sultan III. Murad dönemine ait iki defterde, yerleşimin adının "Genedalla" olarak geçtiğini belirtmektedir. Yerleşimin Yukarı mahalle olarak bilinen semtinde yer alan yapı, cami olarak ibadete açıktır (Pekak, 2001, 63-65). Kubbenin tepesindeki deliğe yerleştirilen ve olasılıkla başka bir yerden getirilen mermer sütun parçasının üzerinde 1894 tarihli dokuz satırlık bir yazıt bulunmaktadır (Pekak, 1994, 181-92).

Aksaray'ın 36 km güneydoğusunda, Güzelyurt'u Niğde'ye bağlayan karayolunun yakınındaki Sivrihisar köyü, Bizans kaynaklarında

4. Sözü edilen el yazması bulunamamış, bu nedenle bilgiler Petropoulos ve Andreadis 1971: 68'ten aktarılmıştır.

Gregorios Nazianzinos'un doğduğu yer olarak gösterilen "Arianzos" ile eşleştirilmek istenmektedir (Rott, 1908, 281; Hild ve Restle, 1981, 150). Rott ise 20. yüzyılın başında Sivrihisar'da H. Gregor ve H. Trias adını taşıyan kayaya oyma iki kilisenin yakınlarda onarıldığını belirtmektedir (1908, 277). Bugün köyde cami olarak kullanılan yapının Rott'un bahsettiği kiliselerden biri olup olmadığı, hatta 19. yüzyıla mı, yoksa Ortaçağ'a mı ait olduğu anlaşılamamıştır. Rumlar'ın Mübadele'ye kadar burada yaşadıkları, kiliseyi kullandıkları ve daha sonra Selanik muhacirlerinin buraya yerleştirildiği bilinmektedir (Konyalı, 1974, c: 2, 2058). Köyün üst kısımlarında, bir avlu içinde, günümüzde cami olarak kullanılan kilise büyük oranda kayaya oyulmuş, güney duvarının bir kısmı ise taşla örülmüştür. Kilisenin yapım yılı, banisi ve kime ithaf edildiğini belirten bir kitabesi bulunmamaktadır (Pekak, 2001, 61-74).

Yukarıda da belirttiği gibi, Güzelyurt kasabasında, bugüne kadar yaptığımız araştırmalarda, kayaya oyma, kargir veya her iki tekniğin de bir arada kullanıldığı elliye aşkın kilise tespit edilmiştir. Ondokuzuncu yüzyıla kadar yoğun Hıristiyan nüfus barındıran Gelveri ve buradaki kiliseler, ayrı bir çalışmanın konusunu oluşturacak denli önem taşımaktadır. Ancak, Aşağı Mahalle semtindeki 'Kilise Cami', 'Büyük Cami' adlarıyla adlandırılan kilise gerek tarihi gerek mimari özellikleri açısından dikkat çekicidir.

Tümüyle kargir olan kilisenin ne zaman, kimin tarafından inşa ettirildiğini, kime adandığını kanıtlayacak bir kitabe yoktur. Ancak günümüze ulaşamayan bir kitabe hakkında ilk bilgi Arhimandrit I. Pandelimonidis'in 1881 tarihli el yazması bir notunda geçmektedir; Pandelimonidis, kitabe hakkındaki bilgiyi kendisine "bizzat gözleriyle gören kişiler" in verdiği söyleyerek kitabe metnini, "Bu saygıdeğer Haç kilisesi, görüldüğü gibi temelden İmparator Theodosius'un verdiği para ile inşa edilmiştir. O, Gregorios Nazianzinos'un da hazır bulunduğu bir toplantıda 385 yılında Kutsal Haçın bir parçasını kiliseye hediye etmiştir" biçiminde vermektedir (4).

Farasopoulos, aynı kitabeyi 1895 yılında yayınlamıştır. Yazar, Pandelimonidis'in metnini yaklaşık aynen vermekte, ancak tarih belirtmemektedir (Petropoulos ve Andreadis, 1971, 69). Farasopoulos, kilisenin 1835 yılındaki tamiri sırasında bu kitabenin silinip yerine "Hagios Georgios Theologos'un saygıdeğer kilisesi Kelivarlı Hıristiyanların katkılarıyla mimar Gregorius Madenci tarafından onarıldı." biçimindeki yazının kazındığını belirtmektedir. Bu veriler ele alındığında, Kappadokialı üç Büyük Kilise Babası'ndan biri olan ve Theologos sıfatıyla onurlandırılan Gregorios döneminde, babasının arazisine bir kilise inşa edildiği var sayılabilir (Knoben, 1974, 443-50). Kilise daha sonra bazı onarım ve değişimler geçirmiş olmalıdır. Kilisenin olası tarihçesi şöyle özetlenebilir: a. I. Theodosios'un tahta çıkış yılı olan 379'dan önceki, planı bilinmeyen yapı; b. Theodosios'un tahtta bulunduğu 379-395 yılları arasında, Gregorios Nazianzos'un da yaşam dönemlerine (329/30-390) uygun olacak biçimde ve Pandelimonidis'in verdiği kitabe bilgisiyle 385 yılında temelden inşa edilen/onartılan (?), planı bilinmeyen yapı; c. Plan özelliklerinden dolayı, Orta Bizans döneminde (842-1204) veya sonrasında inşa edilen kapalı Yunan haçı planlı yapı; d. Onarım ve değişikliklerin gerçekleştirildiği 1835-1896 arası; e. 1925 yılındaki mübadeleden sonra kilisenin camiye çevrilmesi. Güzelyurt'taki Kilise Cami, tüm Kappadokia bölgesi içinde, 5. yüzyıldan günümüze kadar takip edilebilen tarihçesi ile büyük bir önem taşımaktadır; ancak günümüzde ancak çok az sayıda kişinin düzenli olarak gittiği bir mahalle camisi, olarak varlığını sürdürmeye çalışmaktadır.

Resim 3. Aksaray, Güzelyurt Kilise Cami, ahşap ambon.

Resim 4. Aksaray, Güzelyurt Kilise Cami, naos, güney duvar ve ikonostasis.

Resim 5. Aksaray, Güzelyurt Kilise Cami, batı cephe, mimari plastik bezeme.

Belki de Anadolu'daki ilk kapalı Yunan haçı planlı kiliselerden olan yapı, mimari özellikleri yanı sıra, içindeki ahşap liturjik malzeme açısından da oldukça önem taşır. Bunlar arasında değerli bir *ambon*, günümüzde mihrap duvarına dayanmış duran *ikonostasis* ve ayrıca figürlü mimari plastik öğeler sayılabilir.

Güzelyurt'taki örnek verilebilecek bir diğer yapı, halkın Yüksek Kilise olarak tanımladığı, yerleşimin yakınındaki bir tepe üzerine 1894 yılında inşa edilen Aziz Mamas manastırındır. Yapı hakkındaki ilk bilgiler Lebides'te bulunmaktadır: Araştırmacı Güzelyurt yakınındaki "Neri" veya "Nora" adıyla bilinen tepenin üzerinde 'Aziz Mamas Manastırının' bulunduğunu belirtmekle yetinmiştir (1899, 129). La Fontaine (1963, 125) manastırın yerini belirterek terkedilmiş olduğunu söyler. Konyalı ise (1974, 1928) manastırın "Yüksek Kilise" adıyla bilindiğini, Hristiyanların yortularını burada kutladıklarını ekler .

Manastırda rahip hücreleri, bir sarnıç ve çevre koruma duvarı bulunmaktadır. Yapı topluluğu günümüzde kullanılmamaktadır.

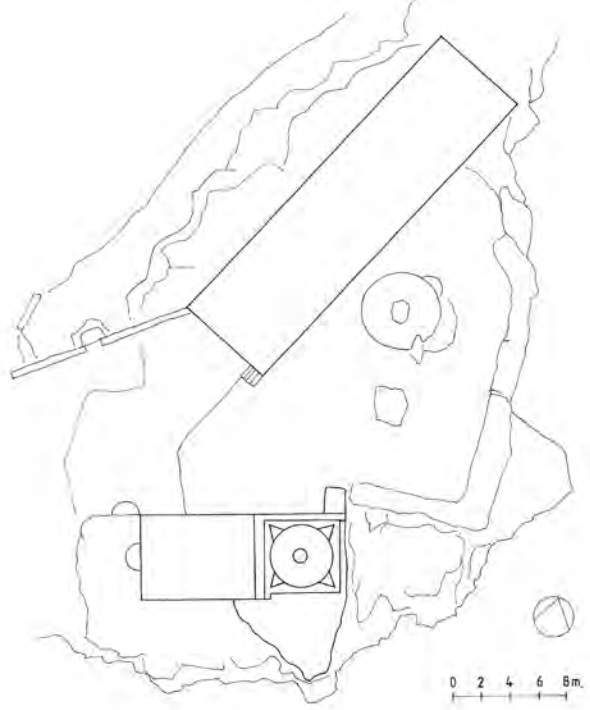
Kappadokia bölgesinde, 19. yüzyıla ait en az kilise barındıran şehrin Aksaray olduğu saptanmıştır. Güzelyurt ilçesindeki kiliselerin bazıları Ortaçağ'a, bazıları ise 19. yüzyıla aittir. Aksaray'daki yapıların hiçbirinde kitabe bulunmamaktadır; sadece Helvadere'deki kilisenin bugün mevcut olmayan 1879 tarihli kitabesini Konyalı görmüştür (1974, c: 2, 1949).

Aksaray il sınırları içinde kalan üç kilise, mimari özellikleri gözönüne alındığında benzer plan şemalarının yansıtmaktadırlar: Her üç kilise de üç nefli bazilikal planlıdır. Helvadere ve Akyamaç'taki kiliseler kargir iken, Sivrihisar'daki kilise kısmen kargir, kısmen kayaya oymadır. İlk iki yapıda kullanılan malzeme, bölgede veya yakın yerlerde bulunan yerel taşlardır. Akyamaç'daki kilisenin doğusu toprakla dolduğu için, cephe hakkında kesin bir şey söylemek zordur, ancak onun da Helvadere'deki kilise gibi doğuda dışa taşkın yarı yuvarlak apsislerinin olması beklenebilir. Sivrihisar'daki kilisenin doğu, kuzey ve batısı doğal kayaların içinde kalmaktadır. Akyamaç ve Sivrihisar'daki kiliselerde kubbe kullanılmış olması ilgi çekicidir, Helvadere'de örtü sistemi tonozdur ve Akyamaç'da batıda narteks, Sivrihisar'da *gynekaion* bulunmaktadır . Sadece Sivrihisar'daki yapıda, basit de olsa mimari plastik bezemeye rastlanmıştır. Bu açıdan bakınca, Aksaray çevresinde saptanan yapılarda (Pekak 2001, 61-74),

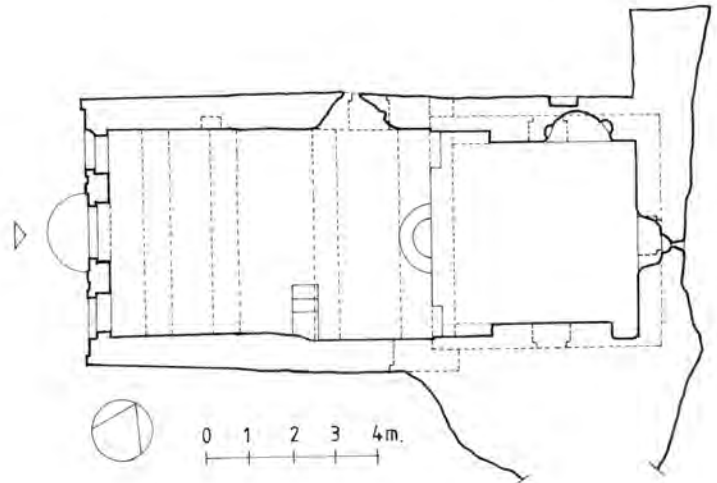

Resim 6. Aksaray, Güzelyurt Yüksek kilise, manastırın Güzelyurt'tan görünümü.

Resim 7. Aksaray, Güzelyurt Yüksek kilise, kilise, batı cephe.

Çizim 4. Aksaray, Güzelyurt Yüksek kilise, konum planı.

Çizim 5. Aksaray, Güzelyurt Yüksek kilise, kilise planı.

5. Eyice (1977, 77-102) Nevşehir'de Karamanlıca harflerle yazılan bir salnameyi kaynak göstererek, burada iki kilise bulunduğunu, bunlardan ilki olan Hagios Georgios kilisesinin 1797'de, kubbesinin 1880'de ve kadınlar mahfilinin de 1885'de inşa edildiğini belirtir. 1870'de ise dört katlı bir çan kulesinin yapıldığını ekler. Yazar ayrıca Nevşehir'de ikinci kilise olarak adlandırdığı kilisenin biri Grekçe, diğer Grek harfleriyle Türkçe yazılmış iki kitabesinin bulunduğunu belirterek Türkçe kitabe metnini şöyle verir: "Mecid olsun ömr-ü Sultan Abdul Mecid Hanın/ Zira sayesinde inşa oldu Nevşehirde bu kilisa/ Kayseriye rahibi idi Paisios pir-i valia/ Nazianzu Leontios üstad-ı Gregor kalfa/ Bi Hamd-Allah itmam oldu oku Ferahla tarihin/ Velede-tullaha emanet kalındı maan kasaba/ 1849".

Bugün bizim tanıttığımız kilise dışında başka bir kilise bulunmamaktadır. Hagios Georgios kilisesinin dört katlı bir çan kulesi olduğu düşünülmüşse, bugün Damat İbrahim Paşa İlkokulu'nun avlusu içindeki çan kulesi ve duvar kalıntıları bu yapıya ait olmalıdır.

6. Derinkuyu'nun kısa tarihçesi, ilçede bulunan eserler ve bu konulardaki ayrıntılı bibliyografya için, Hild ve Restle, 1981, 247.

Resim 8. Nevşehir merkez, Meryem Ana (Hapsane) Kilise, doğudan genel görünüm.

Çizim 6. Nevşehir merkez, Meryem Ana (Hapsane) Kilise, plan.

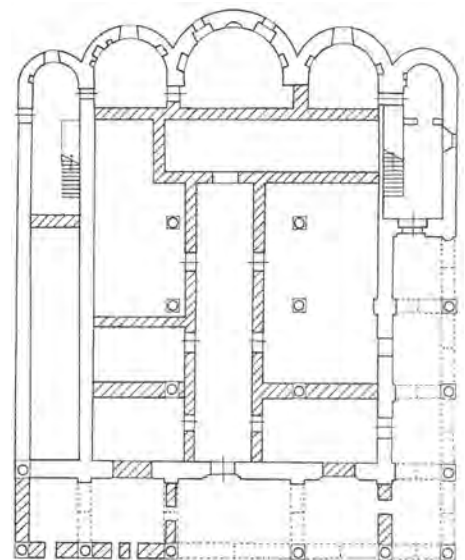
Nevşehir ve Kayseri örneklerine oranla yoğun bezemeye hemen hiç rastlanmaz.

NEVŞEHİR

Osmanlı döneminde ve özellikle Damat İbrahim Paşa'nın vezir olmasından sonra (1718-1730), bölgedeki en önemli yerleşimlerinden biri haline gelen eski adıyla Müşküre, günümüzdeki Nevşehir ve çevresindeki yerleşimlerde önemli sayıda gayrimüslim tebanın yaşadığı bilinmektedir (Hild ve Restle, 198, 1, 46, 55, 125). Günümüzde Nevşehir ve çevresindeki yerleşimlerde, Mustafapaşa (Sinastos) hariç, dokuz kilise, bir manastır tespit edilmiştir. Merkezde, Nevşehir Kalesi'nin güneyinde, şehre hakim bir konumda yer alan ve halkın 'Hapsane Kilise' olarak adlandırdığı Meryem Ana Kilisesi, yarısı kayıp olan kitabesine göre 1894 tarihinde ibadete açılmıştır. Mübadeleden sonra terkedilen yapı bir süre hapsane olarak kullanılmış, bu kullanım için yapının içine betonarme bir ara kat, hücreler, tuvaletler ve bir mescid eklenmiştir. Kappadokia bölgesinde tespit edebildiğimiz en büyük boyutlu yapılardan olan kilise günümüzde kullanılmamaktadır.

Meryem Ana Kilisesi'nin kuzeybatısında, yaklaşık 500 m uzaklıktaki Damat İbrahim Paşa İlkokulu'nun avlusunda bulunan çan kulesinin kuzeybatısındaki kemerli duvar kalıntıları, büyük olasılıkla bir kiliseye aittir (5). Dört katlı sekizgen planlı kule, kesme Nevşehir taşından inşa edilmiştir.

Bölgenin önemli yerleşimlerinden biri olan Derinkuyu'nun Ortaçağ'daki adı Malakopia'dır (Türkçede ise 'Melegübü' veya 'Melegöbü'). Aksaray'dan (Koloneia) Kayseri'ye (Kaisereia) giden Bizans yolu üzerinde bulunan yerleşimde Bizans döneminden kalma yeraltı şehirleri bulunmaktadır (6). Derinkuyu, içinde 19. yüzyıla ait anıtsal iki kilise bulundurması açısından diğer yerleşimlere göre bir farklılık yansıtmaktadır. Kiliselerden büyük olanı Belediye tarafından 'bakım' yapılarak müze, diğeri ise cami olarak kullanılmaktadır. Aziz Theodoros Trion Kilisesi'nin özgün kitabesi naosa girişi sağlayan batı cephedeki kapının üzerindedir (7). Yunanca yazıtta şunlar yazmaktadır:

NEVŞEHİR HAPSANE KİLİSESİ ÖLÇEK 1/100 EKSP 96

Resim 9. Nevşehir merkez, Meryem Ana (Hapsane) Kilise, üst kat, meşid.

“Agios Theodoros Trion’un bu çok kutsal kilisesi, İmparator Sultan Abdülmecid Han zamanında, onun yüksek iradesi ile, Aziz İkonion (metropoliti) Neofitos Efendi’nin teşviki ile ve burada (Malakopi) mahalinde ikamet eden Hıristiyanların bağışları ile, Haldiaslı baş mimar Kiriako Papadopoulos Efendi’nin zahmetleriyle inşa edilmiştir. Agios Theodoros’a ithaf edilmiş ve kutsanarak açılmıştır. Ki onun (Agios Theodoros) vasıtalıyla Allah bu memleketi bütün tehlikelerden korusun. Amin. Sene 1858 Mayıs 15.”

Aziz Theodoros Trion kilisesi, sadece mimari açıdan etkileyici değil ama aynı zamanda, mimari plastik bezemelerinin zenginliği, anıtsal duvar resimlerindeki yüksek kalite ile de dikkat çekicidir. Duvar resimlerinden kubbede olanında, Pantokrator İsa figüründeki altın yıldız kullanımı, Derinkuyu’nun Hıristiyan halkının 19. yüzyıldaki varsıllığının bir kanıtıdır. Ancak yaşlıların anlattığına göre, 1950’lerde yerleşimin kaymakamı avlanma merakı yüzünden güvercinlerin yanısıra duvar resimlerini de tahrip etmiştir.

Nevşehir’e bağlı Özlüce’nin Ortaçağ’daki ismi Zeila (Zhila, Zhla)’dır, daha sonraları ise Zile, Sile veya Djuvarzile’dir. Yerleşimin kuruluşu İÖ 1. yüzyıla kadar inmekte, Erken Bizans döneminde şehirde iskan olduğu bilinmektedir (Hild ve Restle, 1981, 307). Yerleşimin merkezinde, günümüzde cami olarak kullanılan kilisenin batı giriş kapısı üzerindeki kitabede şunlar okunmaktadır:

7. Makaledeki tüm Rumca kitabeler ile diğer Yunanca metinler, Fener Rum Patrikhanesi görevlilerince çevrilmiştir, kendilerine teşekkür ederim.

Resim 10. Nevşehir, Derinkuyu, Aziz Theodoros Trion Kilisesi, Mübadele öncesi, doğu cephe (Derinkuyu Belediyesi Arşivi).

Resim 11. Nevşehir, Derinkuyu, Aziz Theodoros Kilisesi, güney cephe.

Resim 12. Nevşehir, Derinkuyu, Aziz Theodoros Kilisesi, doğu cephe.

Resim 13. Nevşehir, Derinkuyu, Aziz Theodoros Kilisesi, naos, örtü sistemi.

Resim 14. Nevşehir, Derinkuyu, Aziz Theodoros Kilisesi, kubbe Pantokrator İsa.

Resim 15. Nevşehir, Derinkuyu, Aziz Theodoros Kilisesi, naos duvar resmi.

Resim 16. Nevşehir, Özlüce Kutsal Havariler Kilisesi, güneybatı cephe.

Resim 17. Nevşehir, Özlüce Kutsal Havariler Kilisesi, kitabe.

Resim 18. Nevşehir, Özlüce Kutsal Havariler Kilisesi, narteks, duvar resmi (Fırında Üç Brani Genci).

“Çok ünlü havarilerin bu çok mukaddes ve güzel mabedi Yüce Allahın ebedi hamd amacı ile Sultan Mecid’in padişahlığı zamanında ve bu yörede başrahip olan Konya (metropoliti) Neofitos zamanında inşa edildi. Burada bulunan İsa sever ortodoks Hıristiyanlarca cesur bağış ve büyük mücadelelerle. İsa Yılı 1849 Mart 16.”

Kutsal Havariler’e ithaf edilen kilise, Kappadokia bölgesinde bir başka örneğini bulamadığımız haç planının yanısıra, Eski Ahit’ten alınmış duvar resimleri yanısıra, bundan da önemli olan üzeri kabartma yazıtlı ahşap liturjik malzeme ile öne çıkmaktadır. Günümüzde kilisenin *diokonikonunda* bulunan ahşap malzemeye, Türkiye’nin başka hiç bir kilisesi veya müzesinde rastlanmaz. Özgün durumunda, kilisenin *ikonostasis* veya bir diğer liturjik öğesine ait olduğunu düşündüğümüz ahşap malzeme üzerindeki 1860 tarihi, kilisenin açılışından 11 yıl sonraki bir bağışı kanıtlamaktadır.

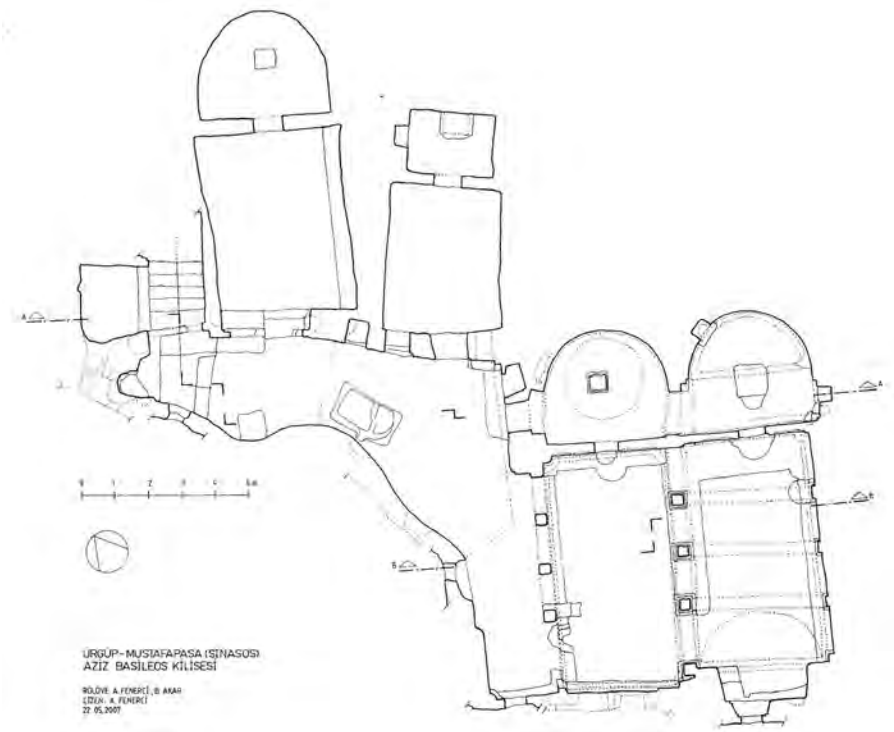
Resim 19. Nevşehir, Özlüce Kutsal Havariler Kilisesi, ikonostasis duvarı, ayrıntı

Resim 20. Nevşehir, Özlüce Kutsal Havariler Kilisesi, yazıtlı ahşap liturjik eleman.

Resim 21. Nevşehir, Mustafapaşa, Aziz Basileios kilisesi, naos doğuya bakış.

Ürgüp’e bağlı Mustafapaşa (Sinassos), Aksaray’a bağlı Güzelyurt (Gelveri) kasabası gibi 19. yüzyıl şehir dokusunu büyük oranda koruyabilen bir yerleşimdir. Mustafapaşa, kültür, mimarlık ve sanat tarihi açısından en parlak sürecini Osmanlı İmparatorluğu’nun son yüzyılında yaşamıştır. Gayrimüslimler, 1839 yılında ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nun kazandırdığı ekonomik, siyasal ve toplumsal hakları en iyi biçimde değerlendirmişlerdir. Bu yüzyılda Mustafapaşa Rumlar’ın giderek artan refah seviyesine tanıklık etmiş bir kasabadır. Başkentle olan sıkı ilişkiler, kasabanın çehresine ve sosyal yaşamına doğrudan yansımıştır. Osmanlı yönetimindeki Anadolu Rumları, genel olarak tarımla geçimlerini sağlamışlar, Mustafapaşa gibi, tarıma elverişli geniş arazileri bulunmayan yerleşimler ise üzüm ve meyvecilikle yetinmek zorunda kalmışlardır. Tahıl gibi temel gıda maddelerinin üretilmemesi, ulaşım zorlukları, yüksek vergi gibi sorunlar nedeniyle tarım geri planda kalırken, Mustafapaşa Rumları ticarete yönelmişlerdir. Yarı göçebe bir düzen kuran Mustafapaşalılar, güz hasadının ardından evlerinden ayrılıp, iki ila beş yıl İstanbul’a çalışmaya giderler; düğün ve cenaze gibi önemli olaylar dışında, emeklilik zamanına kadar kesin dönüş yapmazlardı. Ayrıca, ilkbahardan sonbahara kadar Niğde, Adana, Mersin gibi çevre illere, kıyı kentlerinden Trabzon, İzmir, Antalya gibi ticaret merkezlerine gidenler vardır ama, onlar tez zamanda dönenlerdir. Osmanlı ticaret sisteminin belkemiği olan lonca sistemi sayesinde, Mustafapaşalılar İstanbul’un Yedikule, Samatya, Galata, Kalafatyeri, Balıkpazarı, Unkapanı bölgelerinde adeta bir koloni kurmuşlardır. Ketan tohumu, susam yağı ticareti Mustafapaşa loncasının elindedir. İronik bir biçimde, İstanbul’daki havyar üretimi, İstanbul’a gelene kadar denizi tanımayan Mustafapaşalılar’ın tekelindedir. Ondokuzuncu yüzyılda kazançlarını artıran Sinassoslular, memleketlerini unutmuşlar, gurbette kazandıkları paralarla, köylerinde kargir ve kayaya oyma kiliseler, büyük konaklar yaptırmışlardır. Ondokuzuncu yüzyılda

Çizim 7. Nevşehir, Mustafapaşa, Aziz Basileios kilisesi, plan.

yerleşimin merkezinde otuz, yakın çevresinde otuz olmak üzere altmışı aşkın kilise bulunduğunu belirtmektedirler. Günümüzde Mustafapaşa ve yakın çevresinde on civarında kilise saptanabilmektedir. Kayaya kat kat oyulmuş Aziz B(V)asileios manastırı, Sinasos'un 19. yüzyıldaki zenginliği ve dini sanata olan tutkularını yansıtmak niteliktedir.

Resim 22. Nevşehir, Mustafapaşa, Aziz Basileios kilisesi, naos , Pantokrator İsa.

Resim 23. Nevşehir, Mustafapaşa, Aziz Basileios kilisesi, sanatçı imzası.

Kilisenin naos kubbesindeki Pantokrator İsa tasvirinin altınada yazan "ergon Georgiou Yordanidou 1915" ibarese, sanatçı ismi vermesi açısından önemlidir. Georgiou Yordanidou isimli ressam, sadece kiliseleri değil aynı

zamanda Mustafapaşa'daki bir çok konağın duvarlarını da boyamış bir sanatçıdır (Özbek, 2005).

Nevşehir ve çevresinde Osmanlı döneminde inşa edilen kilise ve manastırların araştırılması sonucunda, sekiz kilise, bir manastır ve bir kilisesi yıkılmış çan kulesi tesbit edilmiştir. Kiliselerin sekizinde bir veya birden çok kitabe bulunmaktadır. İnşa tarihi veren kitabeler gözönüne alındığında bu sekiz yapıdan en erken tarihli olanı Mustafapaşa'daki Konstantin-Helena kilisesidir. Ancak yapının kitabesi biraz karışıktır, kitabeden kilisenin Sultan Ahmet döneminde (1703-1730), 1729 yılında inşa edildiği, 1850'de tamir edildiği belirtilmektedir. Ancak bu tamiratın niteliği hakkında bilgimiz yoktur. Eğer kilise temellerinden itibaren yenilenerek tamir edildi ise, o zaman Nevşehir çevresinde günümüze gelebilen en eski kilise Cemil'deki Kutsal Haç kilisesidir (1838). En yeni kilise ise Gülşehir'deki 1889 tarihli Martir Dimitrius'a ithaf edilen kilisedir. Nevşehir'de Meryem'e ve Özlüce'de On İki Havari'ye ithaf edilen kiliseler aynı yılda (1849) inşa edilmişlerdir (Pekak, 1998a, 1-43). Kitabelerde adı zikredilen veya tarih itibarıyla dönemine isabet eden Osmanlı padişahları gözönüne alındığında, Sultan Abdülmecid'in dönemi, yapıların inşa veya onarımı açısından dikkat çekmektedir. İncelenen eserlerin beşinde onun adı geçmektedir (Nevşehir Meryem Ana, Derinkuyu H. Theodoros Trion, Derinkuyu Başmelek Mihail ve Gabriel, Özlüce On İki Havari, Mustafapaşa Konstantin Helena Kiliseleri). Ayrıca, Nevşehir'de günümüze sadece çan kulesi gelebilmiş olan ve olasılıkla H. Georgios'a ithaf edilen kilise, aynı padişah döneminde onarılmış veya ekler yapılmıştır. Kitabelere geçen banii isimleri dikkate alındığında, Paisios öne çıkmaktadır. Kayseri Metropoliti Paisios dört kilisenin inşasında rol oynamıştır (Nevşehir Meryem Ana, Nevşehir'de günümüze gelemeyen H. Georgios, Mustafapaşa Konstantin ve Helena, Cemil Kutsal Haç kiliseleri). Paisios'u imar etkinlikleri açısından üç kilise ile Konya Metropoliti Neofios izlemektedir (Derinkuyu H. Theodoros Trion, Derinkuyu Başmelekler ve Özlüce On İki Havari kiliseleri). Ele alınan eserlerin ikisinde kesin olarak mimar ismi verilmektedir: Derinkuyu'daki kiliselerin mimarı Haldiaslı baş mimar Kriako Papadopoulos (Papazoğlu) adlı kişidir. Nevşehir'deki Meryem Ana kilisesinin bugün kayıp olan Karamanlıca kitabesine göre yapı, Nazianzlı Leontizu Gregor Kalfa adında bir mimar tarafından inşa edilmiştir. Sekiz kilisenin kime ithaf edildiği kitabelerinden anlaşılabilir. Kiliselerden yedisi Hıristiyanlarca kutsal kabul edilen kişi, aziz, havari veya martire, biri ise Kutsal Haç'a ithaf edilmiştir. Nevşehir'deki kiliselerin mimari özellikleri ele alındığında tümünün bazilikal planlı olduğu görülür. Dört kilise kubbelidir, Suvermez'deki kilisenin örtüsü bilinmemekte, Mustafapaşa ve Cemil'deki iki kilisede tonozlarda imitasyon kubbeler bulunmaktadır. Bu yapılar içinde Gülşehir'deki Martir Dimitrius'a adanan kilise yüksek kasnakla dikkat çekmektedir. Tüm kiliseler üç neflidir, sadece Nevşehir'deki Meryem Ana kilisesi, alta üç, üstte beş neflidir. Apsis sayıları açısından Nevşehir'deki kilise dışı taşkın beş yarı yuvarlak apsiyle en çok apsiye sahip kilisedir. Derinkuyu H. Theodoros Trion, Başmelekler, Özlüce On İki Havari, Gülşehir Martir Dimitrius, Mustafapaşa Konstantin ve Helena, Cemil Kutsal Haç kiliseleri üç apsislidir; bunlardan Derinkuyu H. Theodoros Trion ve Gülşehir Martir Dimitrius kiliselerinin apsisleri içten yarım daire, dıştan çok cepheli; Derinkuyu Başmelekler ve Özlüce On İki Havari kiliseleri içten ve dıştan yarım daire planlıdır. Mustafapaşa Konstantin ve Helena kilisesinin içten yarım daire üç apsi dıştan kısmen kayaya oyulmuş düz bir duvarla sınırlanmaktadır. Cemil'deki kilisenin sadece ana apsi içte

ve dışta yarım daire planlı ve dışa taşkın, yan apsisler düz duvarlıdır. Suvermez ve Kaymaklı kiliseleri doğuda dışa taşkın, üçer cepheli birer apsise sahiptir. Yapıların tümünde narteks veya izi bulunmaktadır. Tüm kiliselerde (günümüze ulaşmamış Nevşehir'deki H. Georgios kilisesi de dahil olmak üzere) *gynekaion* bulunmaktadır; Suvermez'deki kilisede ise bilinmemektedir. Nevşehir H. Georgios, Derinkuyu H. Theodoros Trion, Cemil Kutsal Haç kiliselerinde çan kuleleri; Özlüce'de ise kalıntısı vardır. Yapıların tümünde yörede bulunan ve Nevşehir Taşı olarak bilinen taşlarla inşa edilmiştir. Tüm yapılarda son derecede ince bir harç kullanılmıştır. Suvermez kilisesi dışında tüm kiliselerde duvar resmi veya kalıntısı tesbit edilmiştir. Gülşehir ve Kaymaklı kiliseleri dışındakilerde yoğun olarak üzüm salkımı ve asma dallarından oluşan taş kabartma bezeme; Derinkuyu H. Theodoros Trion, Başmelekler ile Özlüce'deki kilisede kaliteli ahşap bezemeye rastlanmaktadır.

NİĞDE

Ele alınan dört il arasında Niğde, Kayseri ile birlikte günümüze gelebilen kiliselerin sayısal çokluğu ile diğerlerinden ayrılmaktadır (Pekak 1999). Niğde merkezde biri cami olarak kullanılan, diğer ikisi boş üç kilise bulunmaktadır. Bunlar içinde en büyük boyutlu olanı Aziz Ioannes Prodromos'a ithaf edilen ve kitabesine göre 1861'de açılan yapıdır. 1990'larda belediye tarafından yapılan bir 'çevre düzenlemesi' ile kilisenin etrafındaki manastıra ait müstemilat yok edilerek, kamyon parkına dönüştürülmüştür.

Oldukça sağlam bir durumda olan kilisenin duvar resimleri ise günden güne yok olmaktadır. Duvar resimleri söz konusu olduğunda, artık neredeyse Niğde il sınırları içinde kalan Fertek'teki kilise sanat tarihi açısından büyük bir dikkati ve önemi hak etmektedir. Bir kaç yıl önce, cami olarak kullanılan yapının duvarlarının boyanması sırasında ortaya çıkarılan apsis resimleri gerek ikonografik özellikleri, gerek üslubu ile Anadolu'daki eserlerden çok Batı resim sanatına göndermeler yapmaktadır.

Niğde'nin yakın çevresindeki Konaklı (Misti/Misli), Hasaköy (Sasima) gibi yerleşimlerdeki anıtsal boyutlu kiliselerin yanısıra (Parman, 1988, 125-9), Torosların eteklerindeki yerleşimlerde, örneğin Çamardı'ndaki daha

Resim 24. Niğde merkez, Aziz Ioannes Prodromos kilisesi, kuzeybatı cephe.

Resim 25. Niğde merkez, Aziz Ioannes Prodromos kilisesi, naos örtü sistemi.

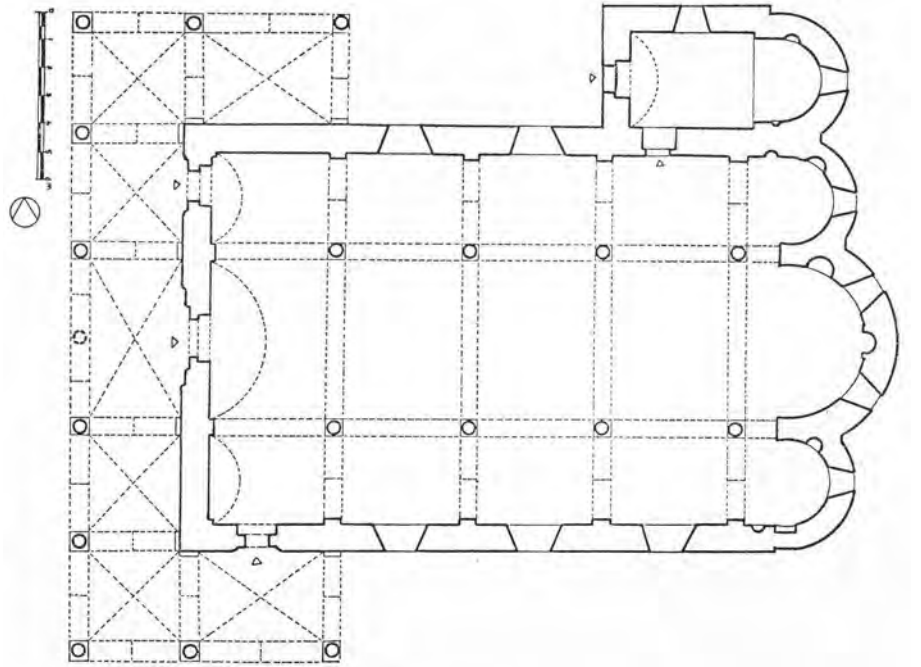

Resim 26. Niğde, Fertek kilise, batı cephe.

Resim 27. Niğde, Fertek kilise, naos batıya bakış.

Resim 28. Niğde, Fertek kilise, apsis duvar resmi (Baba Oğul Kutsal Ruh).

Resim 29. Niğde, Fertek kilise, apsis duvar resmi, Meryem.

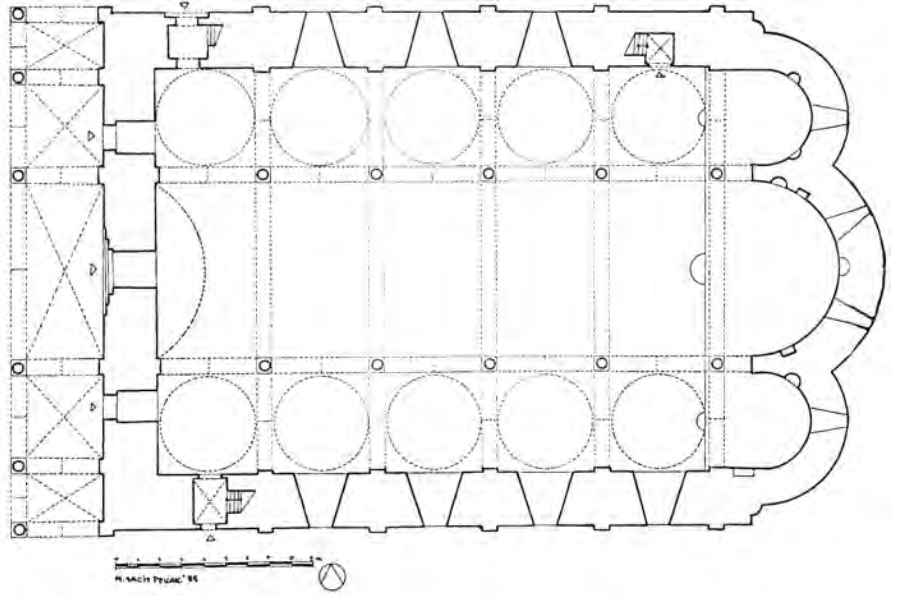

Çizim 8. Niğde, Hasaköy kilise plan (Parman, 1988, 125).

Resim 30. Niğde, Hasaköy kilise, güneydoğu cephe ve çan kulesi.

Resim 31. Niğde, Hasaköy kilise, naos, örtü sistemi.

Çizim 9. Niğde, Konaklı kilise, plan (Parman, 1988, 129).

Resim 32. Niğde, Konaklı kilise, doğu cephe.

Resim 33. Niğde, Konaklı kilise, çatı örtüsü.

mütavazi kiliseler, bölgede 19. yüzyıldaki gayrimüslim tebanın demografik dağılımı ve yoğunluğu hakkında bilgi vermektedirler.

Niğde merkez ve çevre yerleşimlerde hemen tümü 19. yüzyılın ilk yarısına ait, (Parman'ın 1988 daha önce tanıttığı yedi yapı ile birlikte) yirmi beş kilise saptanmıştır. Sözü edilen yirmi beş yapıdan on dördünde bir veya birden çok kitabe bulunmaktadır. Bunlardan ikisi (Kumluca ve Hamamlı) Karamanlıca (Yunan harfleriyle Türkçe) olarak yazılmıştır. On sekiz yapıdan beşinde kitabe bulunmaktadır. Niğde Aziz Ioannes Prodomos kilisesi kitabesinde 1861 tarihi mevcuttur. Niğde'deki Begüm cami si kitabesinde 1831 ve 1835 tarihleri geçmektedir. Yeşilburç'taki kilisenin kitabesinde geçen 1807 tarihi bölgedeki yapılardaki en erken tarihi vermektedir. Kitabelerin ikisinde Sultan II. Mahmut'un (1808-1839), birinde (Yeşilburç kilise) Sultan III Selim'in (1789-1807) adı geçmektedir. Kitabelerin üçünde bani ismi verilmektedir: Hasaköy'deki kilisede Konya Metropolit Anthemios, Niğde Begüm camisinde Konya Metropolit Yuvakim, Yeşilburç kilisesinde Diakon Stephanos. Sadece Hasaköy'deki kilisedeki Gregor Kalfa mimar ismi olarak kesinlik kazanmıştır. Ayrıca bu kilisenin H. Stephanos'a ithaf edildiği kitabeden anlaşılabilmektedir.

Yapıların ikisinin Uluğağaç Kilise 1 ve Tırhan Kilise 2'nin değiştirildiği için planları hakkında kesin bilgi vermek zordur. Uluğağaç Kilise 2 ve Tırhan Kilise 1 tek nefli, diğer yapılar üç neflidir. Yapıların çoğu beşik veya sivri tonoz örtülüdür, Konaklı'daki kilisenin yan nefleri, Küçükköy'deki kilisenin orta nefi kubbelerle örtülüdür. Niğde'deki yapılar içinde sadece Uluğağaç Kilise 2'nin doğuda içten daire, dıştan beş cepheli tek apsis vardır. Yirmibeş kiliseden sadece beşinde narteks veya izine rastlanmamıştır. Çarıklı'daki kilisenin narteksi yapının içinde yer alması açısından tek bir örnek olma özelliği taşımaktadır. Bor Kilise 1, Uluğağaç Kilise 2 ve Sulucaova'daki kilisenin galerisi (*gynekaion*) bulunmamaktadır. Konaklı, Yeşilburç, Ballı ve Ovacık'ta kiliselerden uzak çan kuleleri günümüze gelebilmiştir. Niğde ve çevresindeki tüm kiliseler düzgün kesme taşlarla inşa edilmiştir. Taşlar sarı, siyah ve gri renklindedir; taşlar arasındaki derz yüksekliği oldukça azdır. Camiye çevrilmemiş kiliselerin hemen tümünde duvar resimleri veya kalıntıları tespit edilmiştir. Niğde ve çevresindeki kiliselerden, cami olarak kullanılanlar dışında, depo/ ahır olarak kullanılanlar, ya da boş olanlar vardır. Niğde ve çevresinde bizim saptayabildiğimiz çok sayıda 19. yüzyıla ait kilise, bölgenin geçen yüzyıldaki demografik yapısı hakkında bir fikir vermektedir. Ayrıca, Dr. Mehmed Hayri tarafından kaleme alınan ve 1922 yılında basılan "Niğde Sancağı" (M.1922/H.1338) adlı kitapta. Niğde ve kazaları hakkında pek çok bilginin yanısıra demografik yapı hakkında da ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Yirminci yüzyıl başlarında Niğde'de yaklaşık olarak üçte bir oranında Hıristiyan yaşamaktadır. Mehmed Hayri, Niğde çevresinde çalıştırılan maden ve ocaklar hakkında bilgi verdikten sonra, Ortodoks vatandaşların bir kısmının yerli olduğunu, 'madenci' olarak adlandırılan diğer bir kısmının ise Bulgar madeni ile Çamardı'ndaki maden ve ocaklarda çalışmak üzere Trabzon vilayetinin Lazistan sancağından gelerek yerleşenler olduğunu belirtmektedir (8).

8. Yazar, bölgedeki madenler hakkında şu bilgileri vermektedir: "Bolkar Dağı Madeni: Toros silsilesinde. Merkez Hamidiye Kazası (Maden). Zengin simli kurşun. Az miktarda altın, gümüş, demir. 7.500 kişi çalışıyor. Bereketli Maden (Çamardı): Kurşun. Hacıbeyli Köyü: Kömür. Kemerhisar: Güherçile. Dini açıdan bağlı olan "madenciler", Çamardı, Sulucaove, Dikilitaş, Maden, Kavuklu, Ovacık ve Eminlik'de ikamet etmişlerdir." Niğde ve çevresindeki yapılar için, Pekak, 1999, 25-48.

Resim 34. Kayseri merkez, Surp Lusavriç kilisesi, kuzey cephe.

Resim 35. Kayseri merkez, Surp Asvazdzin kilisesi, naos, doğuya bakış.

KAYSERİ

Yüzlerce yıldır Kappadokia bölgesini idari, askeri, dini ve ticari açılardan en önemli şehri olan Kayseri, bu önemini Osmanlı döneminde de sürdürmüştür. Gerek merkezde, gerek çevre yerleşimlerde Ermeni ve Rum gayrimüslim tebanın yoğunluğu ile dikkat çekmiştir. Bu nedenle, Kappadokia'nın diğer bölgelerinden farklı olarak, bu iki cemaate ait çok sayıda dini yapı örneğini barındırmaktadır. Anadolu Ermenileri'nin günümüzde de en kutsal sayılan kilisesi Surp Lusavriç kilisesi hala dini işlevini sürdürmektedir. Merkezdeki diğer bir Ermeni kilisesi olan Surp Asvazdzin ise spor salonu olarak kullanılmaktadır.

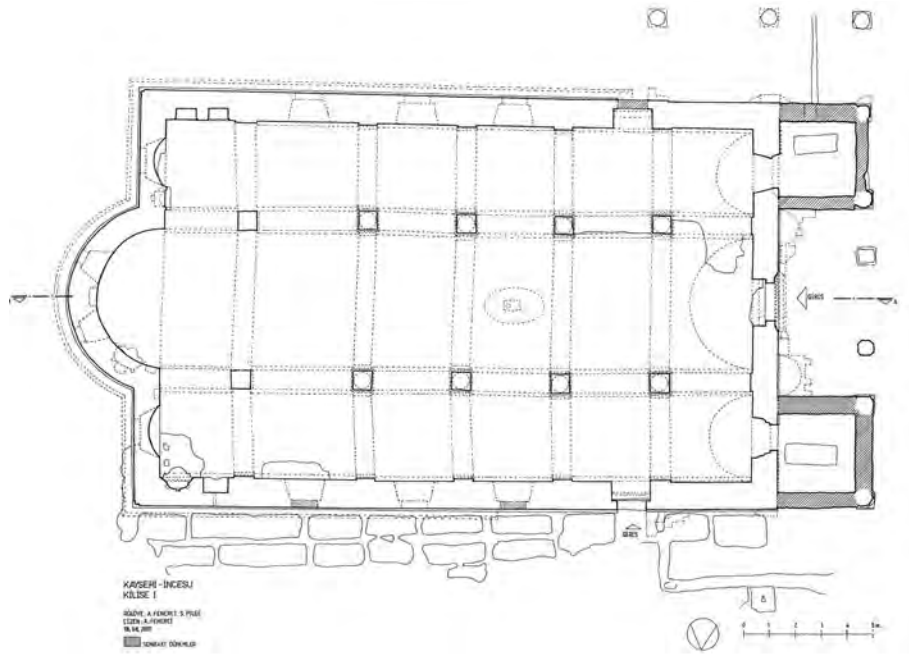
İncesu kasabasındaki iki kiliseden biri yakın zamana kadar ahır olarak kullanılmış, duvar resimleri açısından benzeri bulunmayan ikinci kilise ise kaderine terkedilmiştir.

2002 yılında başladığımız çalışmalar Kayseri ve çevresinde sürdürülmekte olup, ayrı bir yayının ön çalışmaları yapılmaktadır (9).

Resim 36. Kayseri, İncesu Resimli kilise, kuzeybatı cephe.

9. Kayseri ve çevresindeki çalışmalar Kültür ve Turizm Bakanlığı'ndan her yıl alınan izinlerle sürdürülmektedir ve bugüne kadar yirmiye aşkın yerleşimde, otuz aşkın kilise tespit edilmiş, belgelenmiş ve yayına hazırlanmaktadır. 2008 yılında bir yayınlı (Güngör Açıköz ve Ahunbay, 2008) İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı Restorasyon Programı'nda Şeyda Güngör Açıköz tarafından bir doktora tezinin tamamlandığı anlaşılmıştır. Ülkemizde bu alanda doktora tezlerinin hazırlanması mutluluk vericidir. Güngör Açıköz'ün sonraki çalışma ve yayınlarda, benim yönettiğim Kayseri ve çevresindeki Ermeni kiliselerine ilişkin (Güner, 2000) ve Kayseri ve çevresinde Osmanlı dönemi Rum kiliselerine ilişkin (Ekin, 2005) yüksek lisans tezlerinden yararlanılması önerilir.

Çizim 10. Kayseri, İncesu Resimli kilise, plan.

10. Kurtarma kazısı ve yüzey araştırmaları iznini veren Kültür ve Turizm Bakanlığı'na, kazı çalışmalarını maddi manevi olarak destekleyen kişi ve kurumlara teşekkür ederim. Bu makalenin kapsamındaki yüzey araştırmaları başlangıçta Hacettepe Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Birimi, sonraki yıllarda da TÜBİTAK tarafından desteklenmiştir; her iki kuruma da teşekkür ederim.

ÖNERİ

Uzun yıllar Nevşehir ve Kayseri Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulları'nda üyelik yapmış, 1996 yılından bu yana Niğde, Eski Andaval Konstantin ve Helena Kilisesi'nde kurtarma kazısı ve yine aynı tarihten beri bölgede yüzey araştırmaları yapan birisi olarak, bazı önerilerde bulunabileceğim kanısındayım (10).

Bilindiği gibi, Kappadokia bölgesinde gerek turizmi, gerekse de yaşayan kültürü korumaya, geliştirmeye yönelik bazı dernek ve vakıflar bulunmaktadır. Ancak, sözkonusu eserlerin durumu gözönüne alındığında bu kuruluşların yeteri derecede etkin oldukları söylenemez. Bölgede pek çok döneme ait taşınmaz kültür mirası ögesinin pek çok nedenle ve farklı ellerce günden güne yok edildiği söylenebilir. Bu nedenlerden sadece biri üzerinde, en yetkili kurumlardan Bölge Koruma Kurulları örneği üzerinde duralım. Her şeyden önce, tarihi coğrafi sınırları kabaca belirtilmiş olan Kappadokia'nın Nevşehir, Kayseri, Sivas, Konya gibi farklı Kurullarla korunmaya çalışılması büyük bir sakınca oluşturmaktadır. Aksaray'a bağlı İhlara Vadisi, Nevşehir'e bağlı Göreme Açık Hava Müzesi, Konya'ya bağlı Lystra ören yeri veya Kayseri'ye bağlı Erdemli Vadisi'ndeki, Soğanlıdere Vadisi'ndeki Bizans eserlerinin veya aynı şehirlerdeki Beylikler, Selçuklu, Osmanlı dönemi eserlerinin korunması, hatta belgelenmesi için farklı kurulların, birbirleriyle görüş alışverişi yapmaksızın, kararlar üretmesi kanımızca büyük sakıncalar yaratmaktadır. Dolayısı ile, Kappadokia bölgesi için ayrı bir Koruma Kurulu oluşturulması (bu yönde yasal düzenleme gerekirse dahi) akla gelen ilk çözüm önerilerinden biri olarak değerlendirilmelidir. Sadece Kappadokia için değil ama ülkemizdeki tüm kültür mirasının korunmasına ya da korunamamasına yönelik durum saptamaları, aksaklıkların belirlenmesi ve çözümlerine yönelik pek çok görüş öne sürülebilir. Doğru ve bilimsel yöntemlerle çalışan bir Kappadokia Vakfı'nın (veya derneğinin) yönetim ve denetiminde, yukarıda bazıları tanıtılan yapılar değerlendirilebilir kanısındayız. Bunun için;

Kurulması öngörülen vakıf/dernek, sözkonusu yapıları Milli Emlak veya hazine (sahibi hangi kuruluş ise) uzun süreli kiralayabilir. Niğde'de tesbit edilen, Konaklı köyündeki çok büyük boyutlu bir kilisenin H. Demir ve H. Çallı isimli iki köylüye gübre depolamak amacıyla yıllık 25.000.000 TL (yirmibeşmilyon Türk Lirası;1999 yılı itibarı ile) karşılığında kiralandığı düşünülürse, Nevşehir çevresindeki kiliselerin toplam yıllık kirası çok fazla tutmayacaktır. Bu kiliselerden biri, örneğin Nevşehir Meryem Ana kilisesi (Hapisane/Meryem Ana Klisesi) vakfın/derneğin merkezi, diğer kiliseler bu merkeze bağlı şubeler olarak değerlendirilebilir. Bu kiliselerin rölöve, restitüsyon ve restorasyon projelerinin hazırlanması uzun emek ve maddi kaynak gerektiren çalışmalarıdır. Ancak bu projelerin hazırlanması, sonra da yapıların restorasyonunun yapılması gerekmektedir. Vakıf/Dernek bu amaçla Türkiye'deki üniversitelerin mimarlık fakülteleri ile işbirliğine gidebilir. Bilindiği gibi, mimarlık fakülteleri öğrencilerine staj ve projeleri zorunlu kılmaktadır. Karşılıklı anlaşmalar sonucunda, staj ve proje yapacak öğrenciler Kappadokia'daki bu eserler üzerinde çalışabilirler. Vakfın/Derneğin yapacağı ise, belde belediyeleri ile birlikte gelen öğrencilerin yol, konaklama ve yiyecek giderlerini karşılamak olacaktır. Bir kaç yıl içinde bütün kiliselerin istenen projeleri sağlanabilir. Hazırlanan projeler üniversite öğretim üyelerinden oluşan bir jüri tarafından değerlendirilecek ve en uygun projeler seçilecektir. Sağlanacak maddi destek ile Vakıf/Dernek, kiliselerin restorasyonlarını uygulatacaktır. Kültür Bakanlığı'nın

özen gelirlerinden aktaracağı kaynaklar, il özel idarelerinin ayıracağı kaynaklar, dünya ölçeğindeki kültürel yardım kuruluşlarından sağlanacak krediler, özel girişimcilerin (örneğin turizm acentelerinin) belli bir oranda sağlayacakları kaynak ve yardımlar ile maddi bütçe için yeterli olacaktır.

Kiliseler restore edildikten sonra farklı alanlara hizmet edecek biçimde döşenmelidir. Örneğin, Cemil'deki manastır, Türkiye'deki konservatuvar öğrencilerine, Derinkuyu'daki Aziz Trion kilisesi güzel sanatlar öğrencilerine (resim, heykel, seramik vb), Mustafapaşa'daki Konstantinos ve Helena kilisesi fotoğraf sanatçılarına hizmet edecek atölye ve laboratuvarlara tahsis edilebilir. Nevşehir'deki Meryem Ana Kilisesi merkez olarak seçilmeli, bilgisayar ve internet ağları ile, öncelikle 'şube kiliseler' sonra tüm Türkiye ve dünya ile elektronik iletişim düzenlenmelidir. Farklı disiplinlerdeki sanatçılar, yazarlar, bilimciler için hazırlanan bu kiliselere, yılın belirli dönemlerinde ve belirli (örneğin birer aylık) sürelerle sanatçılar, bilim insanları davet edilmeli, bu mekanlarda gecelemleri, yiyecek içecekleri sağlanmalı, ancak bir aylık bu ücretsiz ağırlama ve gezdirme sonrasında, vakıf her birinden, Kappadokia'da ürettikleri eserlerden bir miktarını ücretsiz istemelidir. Örneğin bölgede bir ay boyunca resim yapan bir ressamın belirli sayıda tablosunu bağışlaması şart koşulmalıdır. Ressam, müzisyen, şair, edebiyatçı, fotoğrafçı gibi sanatçıların Kappadokia'da ürettikleri Vakfa/Derneğe bağışladığı eserler yine bu kiliselerde sergilenmeli, bazıları açık artırma usulü satışı sunulmalı, satıştan elde edilecek gelirler vakfın işleyiş ve gelişmesinde kullanılabilir.

Kappadokia'nın bir 'Kappadokia Araştırmaları ve Arşivi Merkezi'ne gereksinimi vardır. Kappadokia ile ilgili yazılmış her türden (bilimsel, popüler) yayının özgün ve mikrofilm kopyalarının; Kappadokia'da çekilmiş tüm uzun, kısa metrajlı filmlerin kopyalarının; Kappadokia'nın kültürel-tarihi-doğal güzelliklerini içeren fotoğraf, dia-pozitif, video filmlerinin bulunduğu kütüphane ve arşivler bir araştırma merkezinde toplanmalıdır. Böylelikle Kappadokia ile ilgili herhangi bir bilimsel

Resim 37. Nevşehir, Ürgüp Osios Ioannes Russos kilisesi (arka planda), 1950'lerde yıkılmadan önce (Balta, 2004, 113).

çalışma, dünyanın her köşesindeki araştırmacılar tarafından bu merkeze bağlı olarak yapılabilecektir.

Bu düşünceleri geliştirmek için farklı meslek grupları, farklı disiplinlerdeki uzmanlar, yerel yönetimler ve özel girişimcilerden oluşan gruplar ortak bir çalışma başlatmalıdırlar. Belirtilen eserleri belgelemek, korumak, restorasyon projelerini hazırlamak, uygulamalarını gerçekleştirmek düşünüldüğünden zordur. Bu 'olanaksız görünen' işi gerçekleştirebilmek için yukarıdaki örneği verilen türde gönüllü ve profesyonel çabalar bir başlangıç oluşturabilir. Duyarsız kalırsa, bu yazıda kısaca değindiğimiz bu eserler, Ürgüp'te 1950'lere kadar ayakta kalan ama sistematik biçimde yok edilen Osioa Ioannes Russos kilisesi ve pek çok benzeri gibi, ya yok edilecek, ya da kendiliğinden ortadan kalkacaktır.

KAYNAKÇA

- ARI, K. (1995) *Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923- 1925)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara.
- ARKHİEALOS, S. (1899) *Sinasos*, Atina.
- AUGUSTINOS, G. (1992) *Küçük Asya Rumları*, çev. D. Evcı (1997) Ayraç Yayınevi, Ankara.
- BAĞIŞ, A.İ. (1983) *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler: Kapitülasyonla Berahatli Tüccarlar Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750-1839)*, Turhan Kitabevi, Ankara.
- BALLIAN, A., vd. (1994) *Cappadocia, Travels in The Christian East*, Adam Editions, Athens.
- BALTA, E. ed. (2004) *Ürgüp, Photographs from the Archive of the Centre Asia Minors Studies*, Centre For Asia Minor Studies, Athens.
- BALTA, E., ed. (2005) *Sinasos. Mübadeleden Önce Bir Kapadokya Kasabası*, çev. A. Çokona (2006) Bir Zamanlar Yayıncılık, İstanbul.
- BALTA, E. MILLAS, H. (1996) 1923 Mübadelesi'nin Tarihsel Sorunları Üzerine Düşünceler: Bir Destan ve Sözlü Tarih, *Tarih ve Toplum* (149) 5-15.
- BOZKURT, G. (1989) *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- BRYER, A. vd. (2002) *The Post-Byzantine Monuments of the Pontos*, Variorum Collected Studies Series, Suffolk.
- COŞKUNER, B. (2003) Az Dokunulmuş Sinasos. *Popüler Tarih Dergisi*, (36) 32-7.
- ÇADIRCI, M. (1997) *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- DUKAS (1956) *Bizans Tarihi*, çev. Vl. Mirmiroğlu (1956), İstanbul Matbaası, İstanbul.
- DÜSTUR (1931) *Üçüncü Tertip. Kanunları, Tefsirleri ve BMM.si Kararlarını, Nizamname ve Muahede ve Umumi Hizmetlere ait Mukavelatı muhtevidir*, c: 5, 11 Ağustos 1339-19 Teşrinievvel 1340, Necmi İstikbal Matbaası, İstanbul.

- EKİN, C. (2005) Kayseri Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri, yayılanmamış yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- ERCAN, Y. (2001) *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler:Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomi ve Hukuki Durumlar*, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara.
- ERGİN, O. (1937) *Türk Tarihinde Evkaf, Belediye ve Patrikhaneler*, Ötüken, İstanbul.
- ERİM, N. (1953) *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri I, Osmanlı İmparatorluğu Anlaşmaları*, Ankara.
- EYİCE, S. (1977) Anadolu'da Karamanlıca Kitabeler. (Grek Harfleriyle Türkçe Kitabeler), *Bellekten* (XLIV) 683-96.
- GÖKAÇTI, M.A. (2002) *Nüfus Mübadelesi. Kayıp Bir Kuşağın Hikayesi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- GÜLER, A. (1997) *Osmanlı Devletinde Azınlıklar*, Turan Yayıncılık, İstanbul.
- GÜNGÖR AÇIKGÖZ, Ş., AHUNBAY, Z. (2008) 19. Yüzyıl Kayseri Kiliseleri için Koruma Önerileri, *itü dergisi/a. mimarlık, planlama, tasarım* (7-2) 26-37.
- GÜVENÇ, S., ed. (2005) *Common Cultural Heritage: Developing Local Awareness Concerning the Architectural Heritage Left from the Exchange of Populations in Turkey and Greece* Fondation of Lausanne Treaty Emigrants, İstanbul.
- HAMILTON, W. J. (1842) *Research in Asia Minor Pontus and Armenia; With some account of their Antiquities and Geology I-II*, London.
- HILD, F., RESTLE, M. (1981) *Kappadokien (Kappadokia, Charsianon, Sebastia und Lykandos)*, *Tabula Imperii Byzantini* 2, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- HIRSCHON, R. (2003) *Ege'yi Geçerken*, çev. M. Pekin ve E. Altınay (2005) İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- İLBARS, Z., TEMREN, B. (2003) *Kültürel Boyutuyla Mustafapaşa (Sinastos)*, Türsev Yayınları, Ankara.
- İNALCIK, H. (1970) The Foundations of Ottoman Economic-Social System in Cities. *Studia Balcanica* (3) 17- 24.
- KARACA, E. L. (1985) *The Last Hellenism of the Region of Gregory of Nazianzus Akseray-Ghelveri (Carbala)*, Ekloseis, Athens.
- KARACA, Z. (1995) *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- KARACA, Z. (2008) *İstanbul'da Tanzimat Öncesi Rum Ortodoks Kiliseleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul
- KARAL, E.Z. (1983) *Osmanlı Tarihi V*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- KARPAT, K. (1975) The Background of Ottoman Concept of City and Urbanity, *Structure Sociale et developpement culturel de villes Sud-Est Europeennes et Adriatiques aux XVII-XVIII siecles*, Bükreş.
- KONYALI, İ.H. (1947) *Abideleri ve Kitabeleri ile Niğde Aksaray Tarihi*, 3 cilt, Fatih Yayınevi, İstanbul.

- KNOBEN, U. (1974) Gregor von Nazianz, *Lexikon der christlichen Ikonographie*, Herder, Rom. Reiburg. Basel. Wien.
- KUBAN, Z. (2001) Considerations on the Definition of Ottoman Architecture in the 19th Century, *EJOS IV*, (der. M. Kiel, N. Kandman ve H. Theunissen, *Proceedings of the 11th International Congress of Turkish Art*, Utrecht, August 23-28 1999) n: 28; 1-20.
- KÜÇÜK, C. (1985) Osmanlılar'da illet ve Tanzimat, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (4) 1007-24.
- LA FONTAINE, J. (1963) Nouvelles notes Cappadociennes, *Byzantion* (33) 121-83.
- LEBIDES, A. M. (1899) *Ai en Monolithois Monai tes Kappadokias kai Lykaonias*, İstanbul.
- LEWIS, B., BRAUDE, B. (1981) *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, 2 cilt, New-York.
- MEHMED HAYRİ (M. 1922/H. 1338) *Türkiye Büyük Millet Meclisi Umur-u Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiyye Vekaleti*, 2. Cüzü, *Türkiye'nin Sıhhiye-i İçtimai Coğrafyası, Niğde Sancağı, Öğüt Matbaası*, Ankara.
- MCCARTHY, J. (1983) *Müslümanlar ve Azınlıklar "Muslims and Minorities" Osmanlı İmparatorluğunda Nüfus Sorunu ve İmparatorluğun Sonu*, çev. B. Umar (1998) İnkılap, İstanbul.
- MİLLAS, H., der. (2001) *Küçük Asya Araştırmaları Metkezi, Göç, İletişim*, İstanbul.
- ORTAYLI, İ. (1981) *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.
- ÖZBAY, A., ed. (2005) *Mustafapaşa - Sinasos Mevcut Durum Raporu ve Acil Eylem Planı*, Epik Grafik, Ankara.
- ÖZBEK, Y. (2005) *Mustafapaşa (Sinassos) Evlerinde Duvar Resimleri*, Grup Matbaacılık, Kayseri.
- PALLIS, A. A. (1997) *Yunanlıların Anadolu Macerası (1915-1922)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- PAPADOPOULOS, T. P. (1952) *Studies and Documents Relating to the History of the Greek Church and People Under Turkish Domination*, Brüksel.
- PAPARRIGOPOULOS, K. (1877) *Epilogos tis Istorias tou Ellinikou Ethnous*, Atina.
- PARMAN, E. (1988) Niğde Çevresi Araştırmaları, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* (5-2) 123-48.
- PEKAK, S. (1993) Güzelyurt'ta (Gelveri) Bulunan Bizans / Post-Bizans Dönemi Eserleri 1, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* (10-2) 123-60.
- PEKAK, S. (1994) Güzelyurt'ta (Gelveri) Bulunan Bizans / Post Bizans Dönemi Eserleri 2, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* (11) 177-216.
- PEKAK, S. (1997) 18-19. Yüzyıllarda Anadolu'da Yaşayan Gayrimüslimlerin İmar Faaliyetleri ve Foça'daki Post- Bizans

Kiliselere, *Geçmişten Günümüze Foça; Uluslararası Sempozyum: 23- 25 Ağustos 1996-Foça, Bildiriler; 75 -90.*

- PEKAK, S. (1998a) Kappadokya'da Post-Bizans Dönemi Dini Mimarisi I: Nevşehir ve Çevresi. *Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü. XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı* (1) 1- 43.
- PEKAK, S. (1998b) Kappadokya'da Post-Bizans Dönemi Dini Mimarisi I: Nevşehir ve Çevresi (1) *Arkeoloji ve Sanat* (83)12-21.
- PEKAK, S. (1998c) Kappadokya'da Post-Bizans Dönemi Dini Mimarisi I: Nevşehir ve Çevresi (2) *Arkeoloji ve Sanat* (84) 23-33.
- PEKAK, S. (1999) 18-19. Yüzyıllarda Niğde ve Çevresinde Hıristiyan Dini Mimarisi, *Kültür Bakanlığı Anıtlar Müzeler Genel Müdürlüğü XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı: 25- 29 Mayıs 1998-Tarsus: Bildiriler* (1) 25-48.
- PEKAK, S. (2001) Aksaray Çevresi Osmanlı Dönemi Hıristiyan Kiliseleri, *Kültür Bakanlığı Anıtlar Müzeler Genel Müdürlüğü XVIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı: 22-26 Mayıs 2000-İzmir: Bildiriler* (1) 61-74.
- PEKAK, S. (2005) Christian Art of Cappadocia from the Middle Ages to the 20th Century, ed. S. Güvenç *Common Cultural Heritage. Developing Local Awareness Concerning the Architectural Heritage Left from the Exchange of Populations in Turkey and Greece: 18- 24 Eylül 2004- Mustafapaşa: Bildiriler; 29-34.*
- PEKİN, M., TURAN, Ç. (2002) *Mübadele Bibliyografyası. Lozan Nüfus Mübadelesi İle İlgili Yayınlar ve Yayınlanmamış Çalışmalar, Lozan Mübadilleri Vakfı, İstanbul.*
- PEKİN, M. (2005) *Yeniden Kurulan Yaşamlar, 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.*
- PETROPOULOS, D., ANDREADIS, H. (1971) *He en Monolithois Monai tes Kappadokias kai Lykaonias, İstanbul.*
- PIMENIDES, F. (1985) *Sinassos, çev. E. Malkoç, Londra.*
- RAMSAY, W. (1915- 16) The Intermixture of Races in Asia Minor; Some of Its Causes and Effects, *Proceedings of the British Academy* (7) 359-422.
- RAMSAY, W. (1962) *The Historical Geography of Turkey, Amsterdam.*
- RESTLE, M. (1979) *Studien zur frühbyzantinischen Architektur Kappadokiens' Tabula Imperii Byzantini, Band 3, Wien.*
- RIZOUS, S. (1856) *Cappadocia.*
- ROTT, H. (1908) *Kleinasiatische Denkmäler aus Psidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung Theodor Weicher, Leipzig.*
- SAGIR, G. (2000) Kayseri İl Merkezindeki Surp Krikor Lusavoriç ve Surp Asvadzadin Ermeni Kiliseler, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- SARANTIDOU, A. I. (1899). *I Sinassos, Atina.*
- SHEPERD, S. R. (1986) *Sinassos in Cappadocia, Atina.*
- SÖZEN, M., ed. (1998). *Kapadokya, Şahenk Vakfı, İstanbul.*

- STAMATOPOULOS, K. (1985). Kapadokya, Sinasos'ta Günlük Yaşam, çev. E. Malçok, *Kapadokya'daki Sinasos, Agra Publications*, London.
- ŞAKİROĞLU, M. H. (1983) Fatih Sultan Mehmed'in Galatalılara Verdiği Fermanın Türkçe Metinleri, *Ankara Üniversitesi DTC Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, (XIV) 211-24.
- TANÖR, B. (1985) Anayasal Gelişmelere Toplu Bakış, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (4) 1137-50.
- ŞAHİN, M.S. (1980) *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, İstanbul.
- TEKİNDAĞ, Ş. (1967) Osmanlı İdaresinde Patrik ve Patrikhane, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* (1) 52-5.
- TEMREN, B., ZAFER, İ. (2003) *Kültürel Boyutuyla Mustafapaşa (Sinasos)*, Ankara
- TÜRKER, O. (1998) Ahali Mübadelesinin 75. Yılı, *Tarih ve Toplum* (172) 226-35.
- TÜRKMEN, K. T. (1999) *Bilinmeyen Bir Kapadokya'dan Bir Kesit Ürgüp, Ürün Yayınları*, Ankara.
- UBICINI, M.A. (1973) *Letters on Turkey; An Account of the Religious, Political, Social and Commercial Condition of the Ottoman Empire*, (çev. Lady Easthope), New York.
- ULUSOY BİNAN, D. (1994) Güzelyurt Örneğinde, Kapadokya Bölgesi Yiğma Taş Konut Mimarisinin Korunması İçin Bir Yöntem Araştırması, yayınlanmamış doktora tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- UZUNÇARŞILI, İ.H. (1983) *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- VRYONIS, S. Jr. (1968-1970) The Byzantine Legacy and Ottoman Forms, *Dumbarton Oaks Paper* (23- 4) 253-308.
- YENİŞEHİRLİOĞLU, F. (1989) *Ottoman Architectural Works Outside Turkey*, Nurol Matbaacılık, Ankara
- YEORGIOS, F. (1992) *Şehir Düştü*, çev. K. Dinçmen, Scala Yayıncılık, İstanbul.
- YERASIMOS, S. (1980) *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye, Bizans'tan 1971'e*, Gözlem Yayınları, İstanbul.
- YILDIRIM, Z.Ö. (2004) Sinasos Yöresel Mimarisi ve 19. Yüzyıl Batılılaşma Hareketleri'nin Konut Mimarisine Etkisi, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Received: 30.04.2009; Final Text: 12.11.2009

Keywords: Cappadocia; non-muslim architecture; Ottoman Empire; cultural heritage; preservation-documentation.

CHURCHES IN THE CAPPADOCIA REGION DURING THE OTTOMAN PERIOD: EXAMPLES, PROBLEMS AND SUGGESTIONS

There were numerous churches and monasteries built during the Ottoman Period, in the region called Cappadocia, which holds the cities of Nevşehir, Niğde, Aksaray and Kayseri in Central Anatolia. Most of these monuments

had been built in the 18th and the 19th centuries, depending on the constitutional changes that took place in the administration of the Empire. Most of these religious monuments, which were completely abandoned following the 1923 Lausanne Treaty and the Agreement for Population Exchange, have almost been destroyed due to lack of preservation strategies. Even the inventory studies for most monuments have not been realized yet.

Beginning from 1996, the author's field studies funded by TÜBİTAK and Hacettepe University with the permission of the Turkish Ministry of Culture and Tourism, have focused mainly on the documentation and inventorization of these monuments. Three Churches and monasteries documented in and around Aksaray are three (excluding Güzelyurt inland town), in and around Nevşehir (excluding Mustafapaşa inland town), are approximately ten; in and around Niğde are approximately 30, in and around Kayseri are approximately 40. Our studies concerning Kayseri and the settlements in the vicinity are still in progress.

These churches, built by the non-Muslim citizens of the Ottoman Empire, have neither been fully explored nor appropriately documented in the context of art history and history of architecture as disciplines. They have not been considered to be part of the Ottoman art history.

In this paper, some of these monuments have been introduced briefly, related with their value and place in art history, architecture, local / settlement history and social history.

Some suggestions regarding the preservation and utilization of these monuments have been discussed. The interdisciplinary study still calls for the interest and action of several parties affective in the field.